Schiermonnikoog als Nationaal Park

Een landschapsbiografisch essay

Jeroen Wiersma, MA (De Herontdekkingsreiziger)
Prof. dr. Marijn Molema (Rijksuniversiteit Groningen)
Mirthe Bos (Rijksuniversiteit Groningen)
Kayleigh van der Waard (Rijksuniversiteit Groningen)
In opdracht van Nationaal Park Schiermonnikoog

rijksuniversiteit groningen

De Herontdekkingsreiziger

Nationaal Park Schiermonnikoog

Inhoud

Proloog 3

Inleiding: de toekomst van het Nationaal Park Schiermonnikoog 4

Deel 1: Land scheppen op Schiermonnikoog 6

- Kleine ontstaansgeschiedenis 9
- Het productieve landschap 15
- De waarde van recreatie en toerisme 27
- Het landschap van de natuur 37

Deel 2: Spanningsvelden 42

Conclusie 46

Verantwoording 47

Proloog

Meeuwen, ze bestaan al 30 miljoen jaar. Toen de mens nog ver weg was, waren zij getuige van de langzame vorming en bewoning van ons land. Ze vlogen ook boven de plek waar nu Schiermonnikoog ligt, een plek waar duizenden jaren geleden nog geen eiland lag. Stel je voor: meeuwen hebben het eiland Schiermonnikoog zien ontstaan en veranderen. Zo'n oude soort zal ook nog lang boven Schiermonnikoog blijven vliegen. Wat zullen zij zien in de komende decennia, in de komende eeuwen? Op welk Schiermonnikoog kijken zij neer?

Een ding is zeker: een Nationaal Park zullen zij niet zien. Zoiets verzint alleen de mens. Deze soort maakt landkaarten, trekt lijnen en kleurt ze in. Ze geven die gebieden namen, zoals 'park'. Zij plaatsen er het additief 'nationaal' voor en scheppen daarmee een 'Nationaal Park Schiermonnikoog'. Het is een schakel van ideeën en verwachtingen die hen daartoe drijft. Wat mensen zien staat los van wat meeuwen zien: het strand, de duinen, huizen, landbouwpolders en de aankomst van de Rottum of de Monnik. Ondertussen leiden de mijmeringen van de mens tot denkbeelden. Sommige denkbeelden vormen zich tot plannen. En sommige van die plannen worden uitgevoerd. Daarmee zijn mijmeringen niet als de wolken die weer voorbijtrekken. Mijmeringen laten sporen achter: zij liggen aan de basis van het voortdurende menselijke ingrijpen op het eiland Schiermonnikoog.

En de meeuw? Die vliegt voort, onverschillig en opportunistisch. Gelukkig maar, want meeuwen horen bij Schiermonnikoog.

Inleiding: de toekomst van het Nationaal Park Schiermonnikoog

Schiermonnikoog staat op een kruispunt in de geschiedenis. Er zijn kansen: de rust, de natuur, de cultuurhistorie, kleinschaligheid en toerisme. Dit maakt het eiland een magische plek voor vele generaties, of zij nu op het eiland zelf wonen of 'op de wal'. Maar er zijn ook bedreigingen. Het zijn de mondiale thema's die overal doorwerken. De zoektocht naar balans tussen economie en ecologie leidt in de Banckspolder tot hoofdbrekens over de stikstofuitstoot en de vermeende schade voor de natuur. Nog fundamenteler is de klimaatverandering waardoor de zeespiegel stijgt en de waterveiligheid bedreigd wordt. Hiermee samen hangt de energietransitie, waarvan iedereen de noodzaak wel inziet, maar waarvan de lasten toch ook wel ergens zullen neerslaan. Misschien wel op Schiermonnikoog, omdat er stroomkabels zijn geprojecteerd in haar mooie achtertuin. Of omdat er toch nog boortorens in het Waddengebied komen. Tenslotte is er de universele zorg om leefbaarheid, die op Schiermonnikoog onder druk staat als gevolg van vergrijzing en de smaller wordende basis onder voorzieningen als zorg en onderwijs.

Aan aandacht voor kansen en bedreigingen is er overigens geen gebrek. Weinig vierkante kilometers zijn in Nederland zo beleidsrijk als de Waddeneilanden. Een myriade aan overheden, samenwerkingsverbanden, investeringskaders en fondsbesturen ontfermen zich over de eilanden en de omringende Waddenzee. Overigens, wie denkt dat de bewoners van Schiermonnikoog en het gemeentebestuur zich hierdoor alleen maar gevleid voelen, heeft het mis. Er heerst ongemak over zoveel invloedrijke instanties 'van de wal' die over het eiland spreken. Er is een gevoel dat sommige zaken worden opgedrongen.

Het gevoel iets te krijgen opgedrongen was in ieder geval aanwezig toen Nationaal Park Schiermonnikoog in 1989 werd ingesteld. We zijn ondertussen ruim dertig jaar verder. In die tijd hebben veel eilandbewoners meer gevoel en betrokkenheid bij het park ontwikkeld. De vraag dringt zich op wat het nationale park kan betekenen in het verzilveren van kansen en het tegengaan van bedreigingen? De toekomst van het nationale park verdient zijn eigen mijmeringen. Gedachten over die toekomst kunnen helpen bij de genoemde uitdagingen rond klimaatverandering, stikstof, energietransitie en leefbaarheid. Dit is het uitgangspunt van dit landschapsbiografische essay.

Het essay, in letterlijke vertaling een 'poging', is een beproeving in het voorstelbaar maken van een *andere* invulling van het Nationaal Park. Het Nationaal Park is in veel opzichten het product van de twintigste eeuw. In de twintigste eeuw greep de overheid diep in op tal van domeinen in de samenleving: de landbouw en industrie, de natuur, recreatie. De plannen waren sectoraal georiënteerd en concentreerden zich op één aspect. Nationale Parken waren een van de instrumenten bij het natuurbeleid, dat los van ander beleid een eigen leven ging leiden. Noodgedwongen dringt in de 21ste eeuw het besef door dat deze sectorale aanpak tekortschiet. De complexiteit van onze hedendaagse kansen en bedreigingen vraagt om een meer integrale aanpak. Op basis van deze overtuiging kunnen we het uitgangspunt van dit essay ook aanscherpen. Uitgangspunt is dat de toekomst van het Nationale Park gezocht moeten worden in meer verbindingen. Meer verbindingen tussen natuur & ecologie enerzijds en aspecten als de lokale economie en democratie, de cultuurhistorie, recreatie & toerisme en gemeenschap op Schiermonnikoog anderzijds.

We zullen proberen de waarden scherp te krijgen waarmee inwoners en bij het eiland betrokken mensen 'van de wal' naar het landschap kijken. Waarden komen voort uit de idealen en principes waarmee mensen in het leven staan.[1] Als zodanig veranderden ze niet zo snel en vormen ze een drijfveer voor het menselijke handelen. Als verandering indruisen tegen diepgewortelde waarden, dan worden mensen over het algemeen boos of bedroefd. Maar als veranderingen aansluiten bij de waarden van mensen, kunnen ze ook blij worden. Waarden krijgen pas betekenis in concrete situaties, in momenten waarop moeilijke keuzes gemaakt moeten worden. Het gaat dan om alle actoren binnen het speelveld van het eiland, in het heden, verleden en met een doorkijk naar de toekomst. Daarbij kan gedacht worden aan voormalige eigenaren van het eiland (het klooster Klaarkamp, de provincie Friesland, familie Stachouwer, John Erik Banck, de familie Von Bernstorff en de Rijksoverheid). Naast deze eigenaren hebben ook boeren, vissers, walvisvaarders, jagers, ondernemers en terreinbeheerders hun stempel op het landschap gedrukt.

[1] S. H. Schwartz, "Are there universal asects in the content and structure of values?" *Journal of Social Issues* 50 (1994): 19-45.

Welke waarden speelden een rol in hun denken over en hun vormgeven van het landschap op Schiermonnikoog? Hoe zijn deze in de tijd veranderd? Omwille van de toekomstdiscussie over het Nationaal Park voegen we aan deze vragen nog eentje toe. Wij zijn van mening dat de verschillende en op elkaar inwerkende waarden tot spanningen hebben geleid. Waar knelt het? Hoe zijn deze spanningen ontstaan? Welke kansen biedt een nationaal park 'nieuwe stijl' om op een constructieve manier met deze spanningen om te gaan? Deze vragen staan centraal in het tweede deel van ons essay.

De nadruk op waarden is geïnspireerd op het werk van de Deens-Amerikaanse landschapstheoreticus Kenneth Olwig.[2] In zijn werk benadrukt hij dat landschap een constructie is van de mens. In de constructie, die zowel mentaal als fysiek van aard is, klinken allerlei ideeën door die individuen en organisaties belangrijk vinden. De ontwikkeling en de invloed van die ideeën (of: waarden) is het resultaat van een historisch proces dat zijn eigen dynamiek kent. Om te begrijpen hoe het landschap veranderde, is het dus belangrijk hoe het denken over het landschap (en de waarden die daarin worden gelegd) veranderd is. Dit perspectief kan ons helpen om de huidige situatie te beschrijven en te begrijpen als een situatie waarin verschillende waarden met elkaar schuren en botsen. Elk van die waarden kent zijn eigen dynamiek en laat zijn sporen achter in de landschapsgeschiedenis. In de toekomst is het van belang om manieren te vinden om botsende waarden beter op elkaar af te stemmen. Wij veronderstellen dat het beschrijven en begrijpen van de diverse waarden daarbij kan helpen. Met het benoemen van verschillen tussen waarden, die er nu eenmaal zijn, worden spanningen zichtbaar. Misschien lukt het om de spanningen ten aanzien van het Nationale Park Schiermonnikoog in de nabije toekomst te ontladen of te verminderen. Een voorwaarde daarvoor is echter dat de spanningen eerst (h)erkend en bediscussieerd worden. Dit essay hoeft tot doel om een dergelijke discussie te stimuleren en te ondersteunen.

De ruimtelijke afbakening beslaat het gehele eiland Schiermonnikoog, waarbij ook de relatie tot het vaste land onder de loep worden genomen. We beginnen onze analyse rond het jaar 1300, de periode waarin het klooster Klaarkamp een uithof stichtte. We kijken door een fysisch-geografische, historisch-ecologische en een sociaaleconomische bril naar het eiland. Bovendien is er aandacht voor het politieke aspect in de omgang met het landschap van Schiermonnikoog. Deze invalshoeken staan centraal in het eerste deel. In het tweede deel leggen we de verbinding met de hedendaagse discussies over de toekomst van het Nationale Park.

[2] Kenneth Olwig, "This is not a landscape: circulating reference and land shaping," in *European rural landscapes: persistence and change in a globalising environment*, onder redactie van H. Palang et al. (Dordrecht: Kluwer, 2004) 41-65.
Kenneth Olwig, *Nature's ideological landscape* (Londen: George Allen & Unwin, 1984).

Deel 1: Land scheppen op Schiermonnikoog

De term 'Nationaal Park' is een Amerikaanse uitvinding. In 1872 werd het voor het eerst gebruikt om het natuurschoon van Yellowstone te bewaren.[3] De ontstaansgeschiedenis van het nationale park is nauw verbonden met een romantisch ideaal waarin mens en natuur in een harmonieuze relatie tot elkaar staan. De eerste parken werden ook geacht het ongerepte en 'ware' Amerika te bewaren. De landschappen kregen zodoende waarde als een bron voor culturele kracht en nationale identiteit. Het concept waaide over naar de rest van de westerse wereld. In Amerika lag de nadruk op grootse wildernis. Europa echter was arm aan ongerepte wildernis. Daarom werden het begrip Nationaal Park vooral op gebieden in de overzeese koloniën geprojecteerd.[4]

Nationale Parken in Nederland

Het begrip was echter ook behulpzaam in de strijd voor het behoud van natuur in eigen land. De industrialisatie en verstedelijking verkleinde de oppervlakte aan natuur drastisch. Daarom riepen verschillende natuurliefhebbers vanaf de jaren 1920 om nationale parken in Nederland op te richten. De Nederlanders deden dat uiteraard op hun eigen manier, die in grote mate afweek van de oorspronkelijke Amerikaanse aanpak. De staat stond op afstand, nationalisme was niet de drijvende kracht en recreatie was ook niet het hoofddoel. Het eerste Nederlandse nationale park - De Veluwezoom – werd in 1930 op particulier initiatief ingericht.[5]

Afbeelding 1: Nationaal Park De Veluwezoom. Opgericht in 1930 uit particulier initiatief als eerste nationale park van Nederland.[6]

Het duurde nog een halve eeuw voor de eerste Nationale Parken vanuit overheidsinitiatief werden opgericht. Schiermonnikoog was in 1989 de eerste. Dat was het directe gevolg van de internationalisering van het natuurbeschermingsbeleid rond 1970. Nederland werd lid van het IUCN - de internationale gemeenschap voor natuurbescherming. De IUCN stelde allerlei regels en terminologie op rondom Nationale Parken. In Nederland kwam steeds meer nadruk op behoud van verschillende landschappen, het nationale parken-concept was daarbij behulpzaam. Recreatie, natuureducatie en natuurbescherming waren hoofddoelen bij het inrichten van Nationale Parken.[7]

---

[3] Bernhard Gissibl, Sabine Höhler en Patrick Kupper, *Civilizing nature: National parks in global historical perspective* (New York: Berghahn Books, 2012), 1.

[4] John Sheail, *Nature's spectacle: The world's first national parks and protected areas* (Londen: Earthscan, 2010), 7.

[5] Henny van der Windt, "Parks without wilderness, wilderness without parks? Assigning national park status to Dutch manmade landscapes and colonial game reserves," in *Civilizing nature: National parks in global historical perspective* (New York: Berghahn Books, 2012): 208-209.

[6] "Uitkijkpunt De Driesprong, Nationaal Park Veluwezoom," *Natuurmonumenten,* geraadpleegd via https://www.natuurmonumenten.nl/natuurgebieden/nationaal-park-veluwezoom/tips/uitkijkpunt-de-driesprong-nationaal-park-veluwezoom

[7] Samenwerkingsverband Nationale Parken, *Ontstaansgeschiedenis, feiten en ontwikkelingen Nederlandse Nationale Parken 1975-2006* (Den Haag: IFZ Bedrijfsuitgeverij, 2007), 1.

Nederland telt 21 Nationale Parken die volgens het Nationale Parken Bureau samen het 'verhaal vertellen van de Nederlandse natuur'. Niettemin vielen deze 'pronkjuwelen' vanaf 2013 tussen wal en schip. De Rijksoverheid moest bezuinigen en besloot daartoe het gehele natuurbeleid te decentraliseren naar de provinciën. Nationale Parken werden 'vervallen Rijkstaak'. Opvallend genoeg werd de zorg niet belegd bij de provincies.[8] De provincies mochten zelf bepalen of ze tot adoptie overgingen. Het leidde tot een verwarrende tijd voor de Nationale Parken. Ze moesten op zoek naar nieuwe financieringsvormen en regionale inbedding. Deze zoektocht ging voor de meeste Parken gepaard met grote hobbels, waardoor het eerder overleven was.[9] Er ontstond een paradox: de natuurgebieden droegen de prestigieuze titel van Nationaal Park, maar de titel zei niets meer en de parken werden uitgehold en aan hun lot overgelaten.

"De pronkjuwelen waren van de ene op de andere dag de weeskinderen van de Nederlandse natuur."[10]

Figuur 1

Nationale Parken van wereldklasse

Dat moest anders. In het parlement namen Kamerleden Van Veldhoven (D66) en Jacobi (PvdA) de taak op zich de Nationale Parken terug op de Rijksagenda te krijgen.[11] Met een tweetal moties (2013 en 2014) joegen zij een proces aan dat Nationale Parken een nieuwe positie gaf. Onderdeel hiervan was de verkiezing van het 'mooiste natuurgebied van Nederland' in 2016. Nationale Parken deden erg hun best in deze wedstrijd. De winnaar zou 300.000 euro ontvangen om te investeren in kwaliteitsverhoging van het park. Gezien de geldproblemen was het logisch dat veel Parken hun beste beentje voor zetten. Van de twintig genomineerden werden uiteindelijk door het publiek drie natuurgebieden als winnaar aangewezen.[12]

"Deze verkiezing winnen betekent de nekslag voor een natuurgebied."[13]

[8] Marcel Pleijte en Roel During, "Nationale parken in transitie: Governance-implicaties van een veranderend beleidskader," *WOt-paper* 47 (december 2016), 1-2.
[9] Pleijte en During, "Nationale parken," 2.
[10] Ed van Tellingen, "Nationale parken tussen wal en schip," *Leeuwarder Courant,* 9 juli 2016.
[11] Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Economische Zaken (XIII) en het Diergezondheidsfonds (F) voor het jaar 2015; Amendement; Amendement van de leden Jacobi en Van Veldhoven ter vervanging van nr. 56 dat beoogt middelen vrij te maken voor het opzetten en implementeren van een nieuwe standaard voor nationale parken. 26 november 2014.
[12] "Winnaars mooiste natuurgebied van Nederland," *IVN Natuureducatie*, 1 november 2016.
[13] Koos Dijksterhuis, "Verkiezing nekslag voor natuur," *Trouw*, 22 maart 2016.

De aandacht voor de Nationale Parken leidde tot een nieuwe paradox: de verkiezing zette de Nationale Parken weer op de kaart om daarmee burgers te trekken. Maar door de decentralisatie was er geldtekort waardoor de nationale parken niet goed aan de verwachtingen konden voldoen. Bovendien riep de verkiezing ook wel het beeld op van nationale parken als pretparken. Terwijl, volgens critici, de kwetsbare natuur voorop zou moeten staan.

Figuur 2

In de jaren 2014-2017 zijn meerdere rapporten en beleidsadviezen geschreven over Nationale Parken. Uiteindelijk werd gekozen voor de lijn van 'Nationale Parken Nieuwe Stijl'. Dit zijn grotere samenhangende gebieden waarbinnen natuurkernen liggen en waarmee bewoners, maatschappelijke instellingen en ondernemers zich verbonden voelen. Deze Parken verbinden dus natuur met cultuurhistorie en regionale economie. Dat is een stuk breder dan Nationale Parken in de oude stijl. Deze waren met name gericht op natuurbescherming. Nationale Parken Nieuwe Stijl vragen om nieuwe spelregels tussen Rijk, provincies, grote terreinbeherende organisaties en de samenleving, waarbij iedereen weet wie waarvoor verantwoordelijk is. Tot 2023 is geld beschikbaar gesteld door het Rijk om de concrete vertaalslag naar de 21 parken te maken. Schiermonnikoog maakt hier gebruik van. Het park op dit eiland doet actief mee aan de zoektocht naar behoud en vernieuwing van het nationale park.

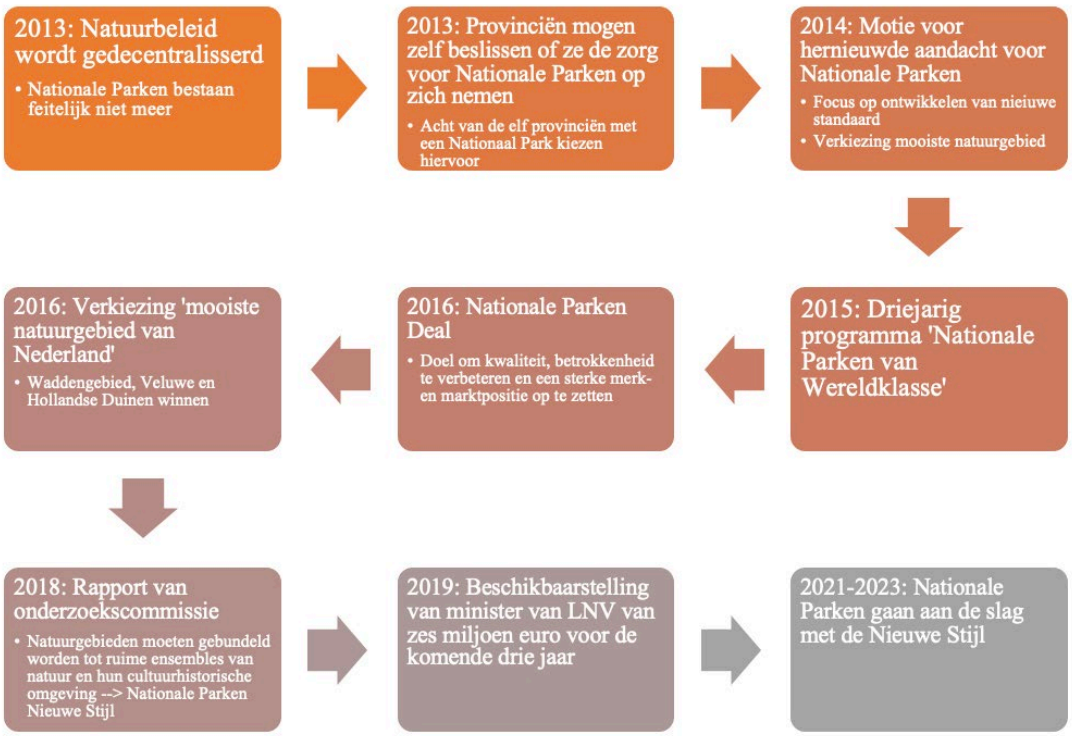

Figuur 3: Voorlopige politieke tijdlijn omtrent Nationale Parken Nieuwe Stijl, 2013-2023.

Kleine ontstaansgeschiedenis

Normaalgesproken begint een landschapsbiografische schets van een plek met een uitgebreide verkenning van relicten uit de laatste ijstijden. Voor Schiermonnikoog kunnen we de gehele geschiedenis tot aan de Late Middeleeuwen overslaan, aangezien de ligging tussen twee zeeën ervoor heeft gezorgd dat Schiermonnikoog, net als de andere Waddeneilanden, veel meer in beweging is geweest dan het vasteland aan de andere kant van de Waddenzee. Het dynamische karakter van de zee heeft het land van west naar oost steeds weer doen afbreken en aangroeien. Door de schurende werking van water en wind is het landschap van Schiermonnikoog dus relatief jong, vergeleken met het terpen en wierdenlandschap langs de zuidkust van de Waddenzee dat al vanaf 2500 voor Christus bewoond werd. Historische bronnen waarin het eiland wordt genoemd gaan niet verder terug dan het jaar 1300. Het Schiermonnikoog van die tijd had niet alleen een compleet andere ligging en vorm dan het huidige eiland; het droeg ook een andere naam: Wervneraughe. Wervneraughe of Werveroog lag waar tegenwoordig Het Rif ligt, zo'n zes kilometer westelijk van de meest westelijke punt van het huidige eiland.[14] Veel meer dan de vroegere naam van het eiland is er uit die tijd niet bewaard gebleven. Voor een schets van de verdere fysisch-geografische geschiedenis van het eiland zijn we aangewezen op de vroegste kaarten van het eiland.

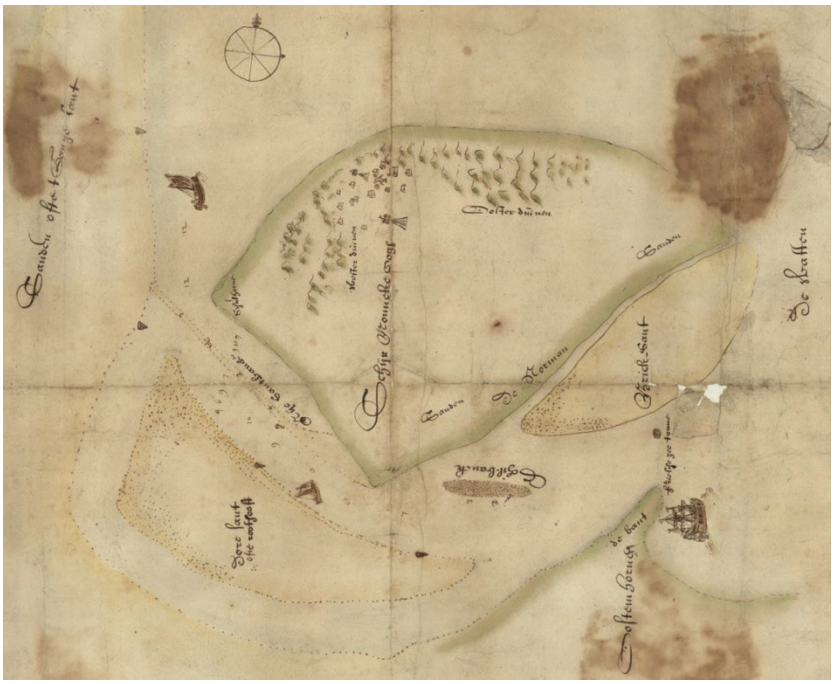

Figuur 4: Schiermonnikoog op een kaart uit 1600-1650.[15]

[14] University of Groningen, Center for ecological and evolutionary studies, *Salt marshes Schiermonnikoog*: *Field guide* (Groningen: 19xx).
[15] Kaart van de Waddenzee rondom Schiermonnikoog met de vaarweg van Zoutkamp langs dit eiland naar de Noordzee, 1600-1650, Groninger Archieven, identificatienummer NL-GnGRA_817_1071.

Figuur 5: Schiermonnikoog op een kaart uit omstreeks 1700.[16]

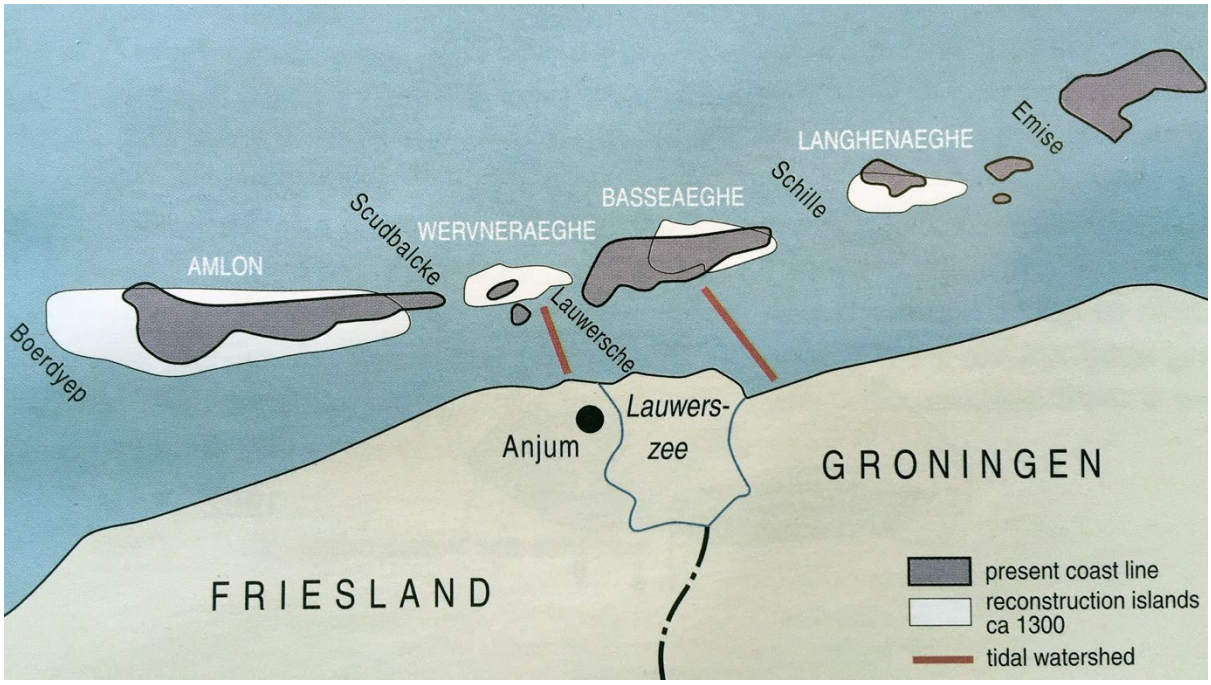

Figuur 6: De huidige ligging van Schiermonnikoog ten opzichte van de positie die het eiland zo'n 700 jaar geleden had.[17]

[16] Schiermonnikoog met het geulensysteem van Friesche Gat en Scholbalg. Anoniem en ongedateerd, omstreeks 1700. Collectie Fries Museum, PTA588-001.
[17] University of Groningen, *Salt marshes Schiermonnikoog*.

Figuur 7: De positie van Het Rif ten opzichte van Schiermonnikoog.[18]

Duinvorming

De oudste kaart van het eiland wordt gedateerd tussen 1600-1650.[19] We zien een dorpje te midden van een smalle paraboolvormige duinformatie met aan de Noordzeezijde een aan erosie onderhevig steil aflopend strand; een teken dat de zee hier aan het eiland vrat.[20] Op een kaart uit omstreeks 1700 wordt de westkop van het eiland gekenmerkt door een eveneens smalle duinenrij en drie zandplaten die door een geul van het strand zijn gescheiden. De duinpartijen hebben een andere vorm aangenomen. Naast de smalle duinenrij in het noordwesten zien we nu ook een zuidelijk duincomplex. Tussen beide duinformaties lag indertijd een strandvlakte met een slenk of glop. Via deze doorbraak kon bij extreem hoge waterstanden tijdens noordwesterstormen het Noordzeewater overslaan naar de achterliggende waddenvlakte.

Op een kleurrijke en met grappige details gevulde kaart uit omstreeks 1730 lijkt een groot deel van het zuidelijke duincomplex in de zee verdwenen te zijn. Er rest enkel nog een klein puntje duin, nog altijd afgescheiden van de westelijke duinen door een strandvlakte. De zandplaten voor de kust van het eiland zijn in een iets andere vorm nog aanwezig en hebben een naam gekregen: Paardemarck en Het Roodhooft. Tussen de platen en de duinenrij lijkt het strand aan breedte te hebben gewonnen. Deze zogenaamde 'kleine plaat' was het decor voor strandjutterij en visserij.

Van de duinformaties die op 17de- en 18de eeuwse kaarten staan afgebeeld rest weinig meer, mede door verstuiving en afgraving. Relicten van deze oude duinen bevinden zich ten noordoosten van het Strandhotel, ter hoogte van de bunker Wassermann en onder de bebouwing van het dorp. Het grootste deel van de westelijke duinen, waaronder de Kobbeduinen, werd na 1854 gevormd door samenvoeging van een aantal zandplaten.[21]

[18] Luchtfoto 2018, bewerkt door J. Wiersma.
[19] Hidde Feenstra en Meindert Schroor, "Schiermonnikoog historisch op de kaart gezet," *Caert-thresoor: Tijdschrift voor de historisch kartografie in Nederland* 39, nr. 4 (2020): 3-11.
[20] Feenstra en Schroor, "Schiermonnikoog".
[21] Lisanne Rietman, *Schiermonnikoog: Onzichtbaar verleden. Een interdisciplinair onderzoek naar het historisch grondgebruik en landschapsbeheer in Nationaal Park Schiermonnikoog*, Masterscriptie (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2020).

De Kooiduinen zijn ouder. Ze waren al aanwezig in het jaar 1809 volgens een landmeter die in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken het eiland in kaart bracht.

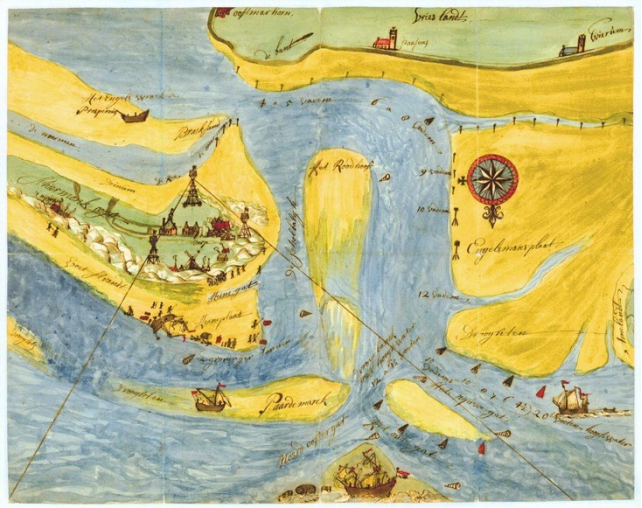

Figuur 8: Schiermonnikoog op een kaart uit omstreeks 1730. De kaart is ten opzichte van de vorige kaarten gedraaid. Boven is zuid, onder is noord.[22]

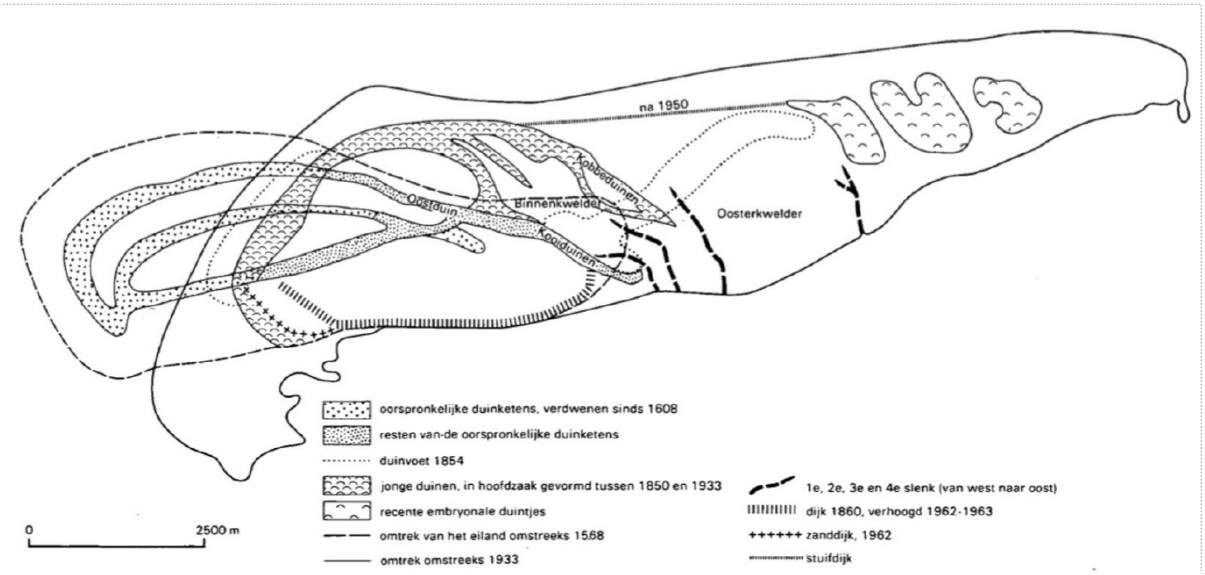

Figuur 9: De vormverandering en de duinvorming op Schiermonnikoog, periode 1568 tot 1963.[23]

[22] Kaartje van Schiermonnikoog en de zeegaten tussen het eiland, de Friese kust en Ameland, met de ondiepten daarop aangegeven, Tresoar, kaartnummer 000758, familiearchief Van Beijma thoe Kingma.
[23] Isbary, 1936; Bakker et al., 1979; bewerkt door L. Rietman, in: Rietman 2020 .

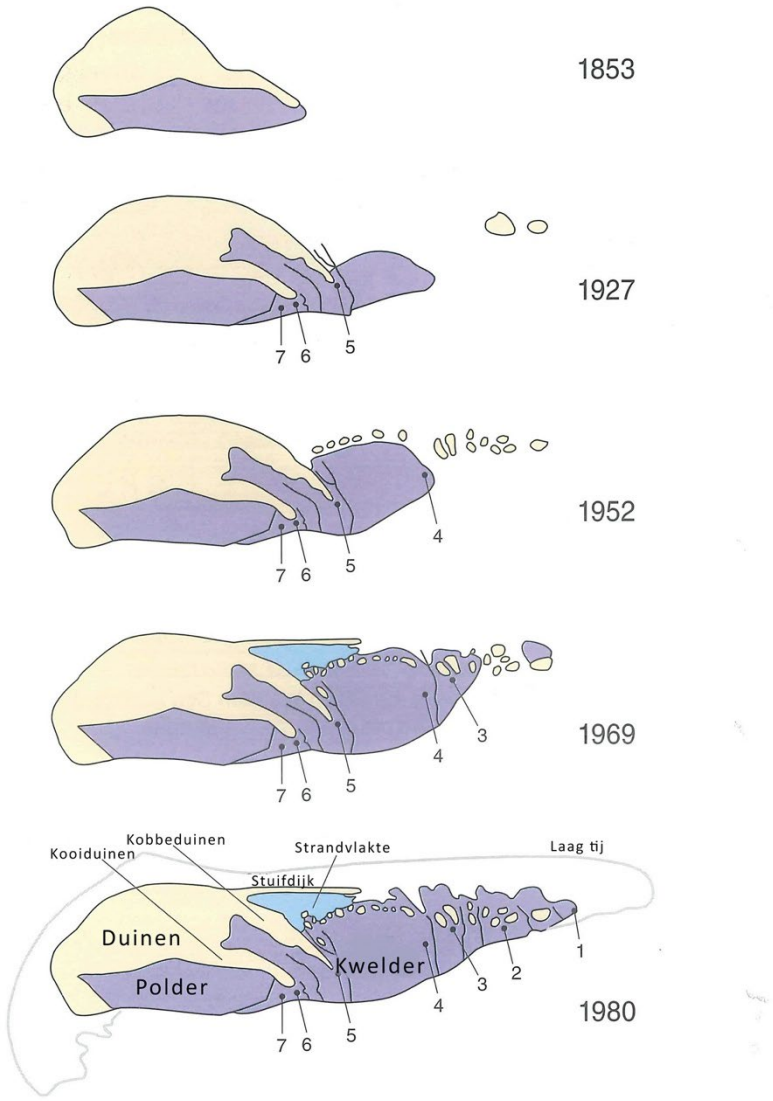

Figuur 10: Reconstructie van de eilandvorming vanaf 1853.[24]

Kweldervorming

De huidige kwelders op het eiland zijn niet ouder dan 200 jaar. Ze ontstonden nadat zich op het strand kleine duinen hadden gevormd. Met het verder aangroeien van de duinenrij ontstond aan de zuidzijde daarvan een strandvlakte die vanwege de barrière van duinen buiten de invloed van het Noordzeewater kwam te liggen. Alleen tijdens extreem hoog water stroomde de vlakte onder, hoofdzakelijk vanuit de Waddenzee. Het water kwam in de luwte van de duinen tot stilstand, waardoor de zwaardere kleideeltjes tot bezinking kwamen. Iedere keer wanneer er een overstroming plaatsvond, groeide de kwelder in dikte met een dun laagje klei. De dikte van de kwelder hangt af van de ouderdom van de kwelder en van de hoogte van het onderliggende zand. Op basis van de hoogte van de gevormde kwelder kunnen we drie types kwelders onderscheiden: De lage kwelder, de middenkwelder en de hoge kwelder.

De lage kwelders van Schiermonnikoog kenmerken zich door het voorkomen van langarige zeekraal, gerande schijnspurrie, lamsoor en gewoon kweldergras. Naarmate de successie vordert verdwijnt de gerande schijnspurrie, terwijl soorten als rood zwenkgras, melkkruid en het sterk geurende zeealsem verschijnen, gevolgd door zilte rus. Uiteindelijk wordt gewone zoutmelde de dominante soort na een successie van veertig tot zestig jaar. De dominante soorten op de middenkwelder worden gevormd door lamsoor, zeealsem, zeekweek en rood zwenkgras. Met de jaren neemt de hoeveelheid lamsoor en zeealsem af. Op de hoge kwelder domineert

[24] University of Groningen, *Salt marshes Schiermonnikoog*.

het rood zwenkgras in eerste instantie, samen met zeeweegbree en zeekweek. Na een successieperiode van zo'n zestig jaar domineert zeekweek op de hoge kwelder.[25]

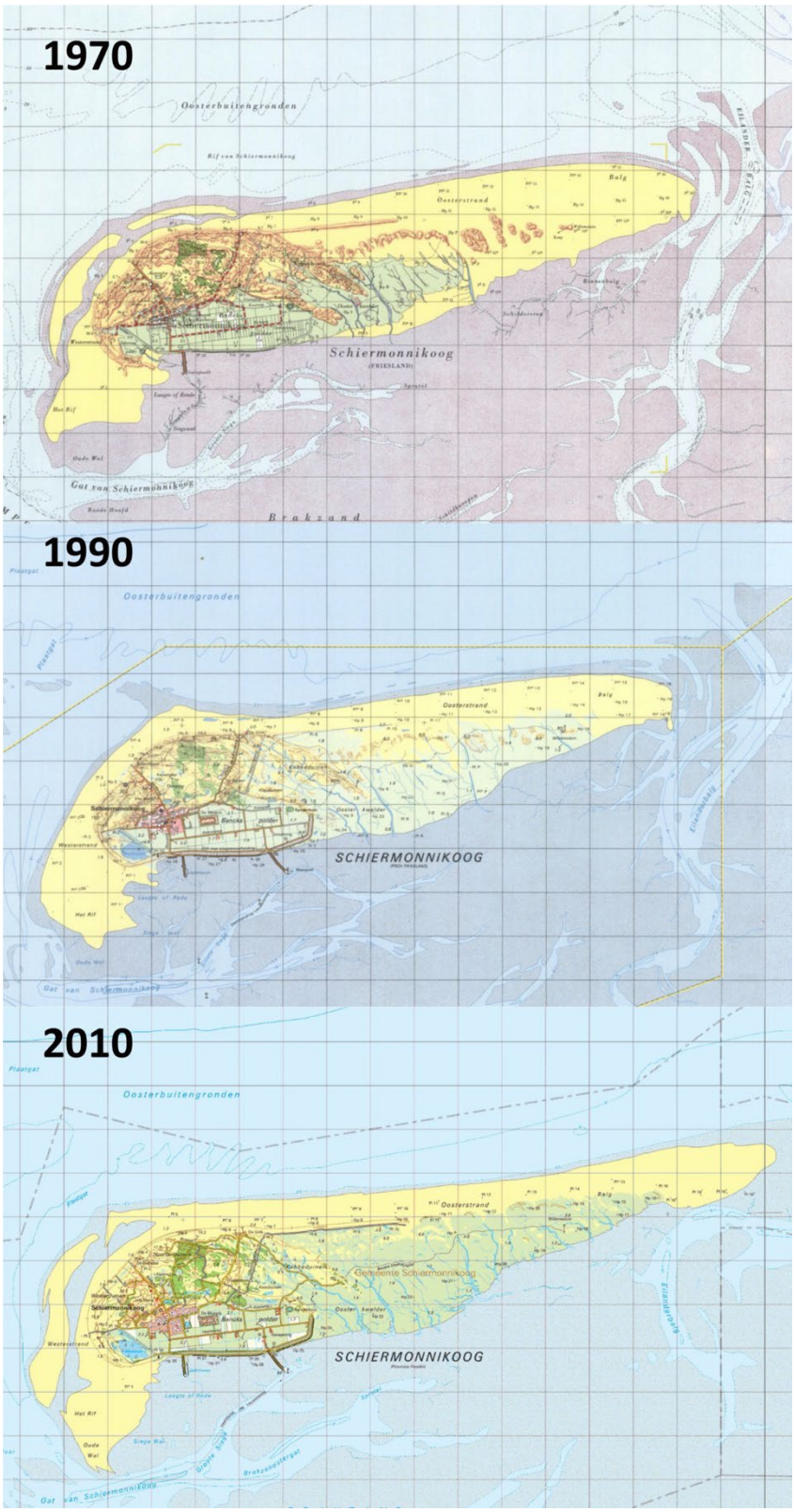

Figuur 11: Wanneer je de topografische kaarten uit 1970, 1990 en 2010 onder elkaar legt, wordt duidelijk zichtbaar dat de kwelders op Schiermonnikoog in betrekkelijk korte tijd terrein hebben gewonnen richting het oosten.

[25] University of Groningen, *Salt marshes Schiermonnikoog*.

Het productieve landschap

Het boerenbedrijf op Schiermonnikoog kent een lange voorgeschiedenis. Sinds de monniken met de grijze of 'schiere' pijen van het klooster Klaarkamp te Rinsumageest de bescheiden enclave van duinen en kwelders tussen Noordzee en Waddenzee in gebruik namen en er hun naam aan gaven, wordt er gezaaid, geoogst, gehooid en gemolken op het eiland. Onder het credo 'ik moge verteerd worden, als ik maar nuttig ben' begonnen de kloosterlingen van de cisterciënzer orde vanuit hun kloosterboerderij of uithof met het productief inrichten van het natuurlijke duin- en kwelderlandschap.[26] Dat deden ze in ieder geval al vanaf het eerste kwart van de 14de eeuw, blijkt uit oude oorkondes.[27] Om de van tijd tot tijd overstromende kwelders geschikt te maken voor de landbouw verschenen de nodige waterkundige werken in de vorm van lage dijkjes en eenvoudige waterlossingen. Nadat de basisinfrastructuur vorm had gekregen, kon een deel van de werkzaamheden worden overgelaten aan lekenbroeders en pachtboeren. Lekenbroeders bewerkten het land in ruil voor loon.[28] De pachtboeren bewerkten het land voor eigen risico en droegen een jaarlijkse pachtsom af aan het klooster Klaarkamp.[29] Tijdens de Reformatie vond een religieuze omwenteling plaats waarbij Protestantse hervormers de macht grepen en de Rooms-Katholieke erediensten niet langer tolereerden. Het Roomse klooster Klaarkamp en de daartoe behorende uithoven werden gesloten. Alle bezittingen kwamen toe aan de Staten van Friesland, die het eiland in 1638 uit geldnood als 'heerlijkheid' verkochten aan de vermogende familie Stachouwer.

Van natuur naar nuttig

Los van de geldnood was de slechte staat van het eiland, met name de door vee aangevreten duinbegroeiing met afkalving als gevolg, een reden voor de Staten van Friesland om tot verkoop over te gaan. Tijdens het ruim tweehonderd jaar durende bewind onder de Stachouwers kalfde het westelijke en het zuidelijke deel van het eiland verder af door een reeks van overstromingen. Door twee verwoestende stormvloeden in 1717 en 1720 verdween een deel van de huizen op het eiland in zee.[30] Het gehucht Westerburen werd het zwaarst getroffen. Ook in het jaar 1737 en 1756 en 1760 heeft het flink gespookt op het eiland. Een ooggetuigenverslag vertelt ons daarover het volgende:

> In 1737 was er een groote landafspoeling geweest, en in 1756 waren huizen omgewaaid en schepen weggeslagen van hunne ankers, maar daags na Kerstmis in 1760 verhieven zich de golven zoo hoog, dat zij de kerk en onderscheidene huizen wegsleepten. Eenige dagen te voren had het volk de banken en de preekstoel weggehaald uit de kerk en de lijken uit de graven, en wel iedere familie haar eigene dooden, daar men de gewoonte had de namen der overledenen op de doodskisten te plaatsen. De achtergeblevene doodskisten werden weggespoeld naar de zee, maar zo veel mogelijk opgehaald en verbrand, De aanzienlijken die in de kerk waren begraven werden onder een afdak geplaatst totdat de nieuwe kerk in gereedheid was en vervolgens aldaar ter aarde besteld. Sommige ingezetenen bleven in hunne huizen, totdat deze half waren ingestort, en moesten vervolgens de wijk nemen in de winterstorm zonder te weten waarheen. In de volgende jaren is het land over een afstand van een nagenoeg een uur gaans weggespoeld. Daar zeilen nu schepen waar men gewoon was konijnen te vangen in de duinen.[31]

Gebouwen die na de stormvloed nog overeind stonden werden uit voorzorg verplaatst richting het buurschap Oosterburen. Dit buurschap groeide uit tot het huidige dorp Schiermonnikoog. Ruim een eeuw later, in november 1824 en februari 1825, werden de eilanders opnieuw geteisterd door watersnood. Door een ongekend hoge waterstand brak de duinrij op twee plaatsen. De zee vrat in haar stormachtige gedaante acht schepen van de Eilander vloot op.[32] Aangezien de zeevaart, met name de scholvisserij, voor een groot deel van

[26] Jan Bank en Doeko Bosscher, *Omringd door water: De geschiedenis van de 25 Nederlandse eilanden* (Amsterdam: Promotheus, 2021), 203.
[27] Rietman, *Schiermonnikoog*, 13.
[28] Jan Holwerda, Arend J. Maris en Frans Ruddijs, *Boeren op Schiermonnikoog door de eeuwen heen* (Schiermonnikoog: Cultuurhistorische vereniging 't Heer en Feer, 2005), 16.
[29] Bank en Bosscher, *Omringd door water*, 204.
[30] Rietman, *Schiermonnikoog*, 15.
[31] W.E.H. Lecky, "Schiermonnikoog," *Algemeen Handelsblad*, 8 augustus 1894, geraadpleegd via delpher.nl.
[32] Bank en Bosscher, *Omringd door water*, 207.

de werkende bevolking op dat moment de belangrijkste bron van inkomsten was, werkte deze gebeurtenis nog lang na in het collectieve geheugen van de eilanders.[33] Boeren vreesden voor verdere afkalving van de flink aangevreten vruchtbare kwelderweide aan de westzijde van het eiland, het zogenaamde Westerveld.[34] Het gevoel van veiligheid was door het natuurgeweld flink aangetast; vele bewoners verlieten het eiland uit vrees voor verdere verliezen.[35] Een angst die goed te begrijpen valt omdat de zeewering in een zeer slechte staat verkeerde.[36] Op een aantal plaatsen was de zee door het bescheiden polderdijkje ten zuiden van het dorp gebeukt en liet ter plaatse diepe poelen achter. Het meest westelijke en oostelijke deel van de zwaar beschadigde dijk kon worden hersteld, waarbij er een nieuw stukje dijk om de poelen werd gelegd. Het gehele middenstuk van de zeewering was dermate beschadigd geraakt dat de eilanders ervoor kozen om de dijk naar binnen toe te verleggen, waardoor er een deel van de reeds ingedijkte kwelder werd opgegeven.[37] Voor het terugwinnen van het gevoel van veiligheid zou er flink geïnvesteerd moeten worden in de kustverdediging. Maar daarvoor zou er eerst een schip met geld aan moeten meren op het gehavende eiland.

Afbeelding 2: Beroepsbevolking Schiermonnikoog 1832.[38]

[33] HisGIS, *Fryske Akademy*, 1832. Zie ook afbeelding 2.
[34] Bank en Bosscher, *Omringd door water*, 207.
[35] In de periode tussen 1810 en 1835 kromp de eilandbevolking met 10%. Zie daarvoor Bleuten 1971, 2.
[36] Bank en Bosscher, *Omringd door water*, 207.
[37] Zie afbeelding 4.
[38] HisGIS, *Fryske Akademy*, 1832.

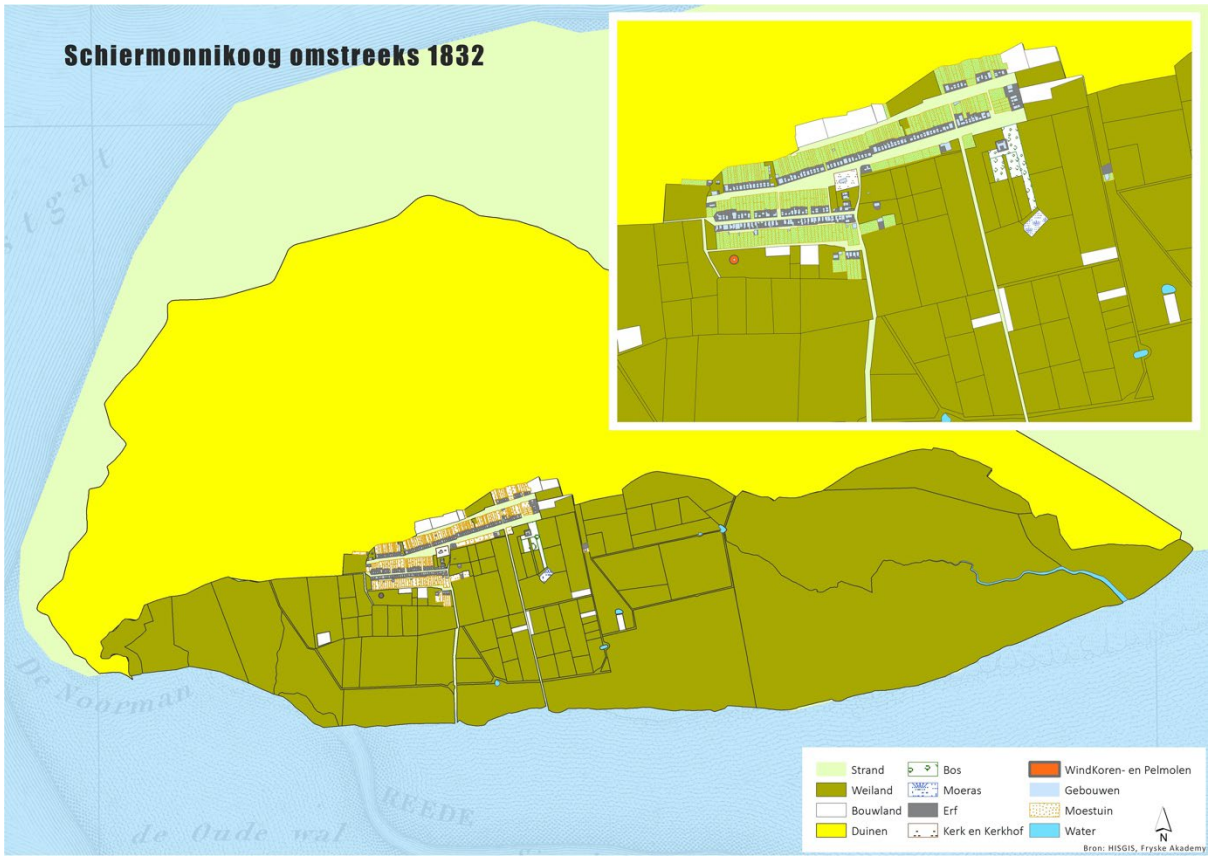

Afbeelding 3: Grondgebruik Schiermonnikoog 1832. Het belastbare landoppervlak van Schiermonnikoog bestond in de eerste helft van de 19de eeuw voor iets meer dan de helft van de totale oppervlakte uit duin. Hier en daar lag een akkertje bouwland aan de voet van de duinen. Bomen waren er amper. Het slot 'Rijsbergen' van de Stachouwers lag deels verscholen in een aangeplant bos, maar daar was het dan ook wel mee gezegd. Een groot deel van het eiland bestond uit kwelders en behoorde toe aan de Stachouwers.[39] Boeren konden er hun vee laten weiden. Iedere boer betaalde daarvoor een bedrag per koe aan de Vrijheer. 's Ochtends werden alle koeien van het eiland op een centrale plaats in het dorp verzameld. Vanuit daar trokken twee herders met de kudde richting de gemeenschappelijke kwelderweilanden; het Westerveld en het Oosterveld. Tegen zonsondergang keerde de kudde onder hoorngeblaas weer terug naar het dorp, en werden de koeien door de boeren naar de stal gebracht en gemolken.[40]

[39] HisGIS, *Fryske Akademy*, 1832. Zie afbeelding 3.
[40] Holwerda, Maris en Ruddijs, *Boeren op Schiermonnikoog*, 42.

Afbeelding 4: Schiermonnikoog omstreeks 1850.[41]

Polderboeren

Dat schip kwam, samen met de nieuwe eigenaar van het eiland: de steenrijke Amsterdamse jurist en filantroop John Erik Banck. Toen hij het eiland in 1858 voor een som van 96.000 gulden kocht van de Stachouwers, was hij amper 24 jaar oud. Na zijn aankoop begon Banck direct met datgene wat de Stachouwers hadden nagelaten: het op orde brengen van de kustverdediging. Aan de Noordzeezijde deed hij dat door het aanplanten van helm zodat de verstuiving van de duinen werd tegengegaan. Vanaf 1860 werd er jaarlijks zo'n 180.000 vierkante meter helm aangeplant. Daarmee deed hij direct ook de tuinierende dorpsbewoners een grote gunst, omdat het stuivende zand vanuit de duinen de moestuinen in woestijntjes deed veranderen.[42] Aan de waddenkust investeerde hij in een forse zeedijk ten zuiden van het dorp. De aanleg vond plaats in 1860 en werd in minder dan zes maanden voltooid. Naar het oosten toe werd de dijk flink uitgebreid, waardoor er in totaal zo'n 400 hectare vruchtbaar polderland ontstond. Met de dijk diende Banck dus twee doelen: het op orde brengen van de kustverdediging en het scheppen van een goed fundament voor de verdere ontwikkeling van de landbouw op het eiland.

De landbouw was ten tijde van de Stachouwers nauwelijks georganiseerd. Afgezien van de in 1762 gestichte veestalling 'Pathmos' aan de Langestreek, met ruimte voor zo'n zeven koeien, wat jongvee en een paard, kende het eiland eigenlijk geen echte boerderijen die voor een markt produceerden.[43] De meeste eilanders hadden hooguit één koe per gezin en waren in dat opzicht zelfvoorzienend in hun zuivelbehoefte. De gemeenschappelijke weilanden bleven vrij schraal omdat er geen planmatige bemesting plaatsvond. Het ongeorganiseerde karakter van de landbouw uitte zich in het landschap door een mozaïek van kleine stukjes land met een gemiddelde omvang van nog geen hectare.[44] De nieuwe eigenaar van het eiland en ondernemer in hart en nieren zorgde binnen zijn 'Banckspolder' voor strak verkavelde en ruim opgezette weilanden die door de centraal gelegen Polderdijk goed bereikbaar waren. Daarvoor moest de bestaande Polderdijk een flink stuk naar het oosten toe worden uitgebreid. Na de bedijking werd een deel van de hooilanden en weilanden omgezet tot akker voor het verbouwen van aardappelen, rogge en haver. De aardappelen dienden als veevoer voor het eigen bedrijf. De granen vonden een afzetmarkt op de vaste wal. Het stro bleef op de boerderij.[45] Het gemengde karakter van het boerenbedrijf bleef tot 1962 bestaan. Na de overstroming die in dat jaar plaatsvond en veel schade toebracht aan de landbouwgronden werden de spaarzame akkers weer als grasland in gebruik genomen.

[41] "Kaart van Schiermonnikoog in de atlas van Eekhoff," *Tresoar*, 1854.
[42] Rietman, *Schiermonnikoog*, 16.
[43] Holwerda, Maris en Ruddijs, *Boeren op Schiermonnikoog*, 138.
[44] Op basis van HisGIS, *Fryske Akademy*.
[45] Holwerda, Maris en Ruddijs, *Boeren op Schiermonnikoog*, 181.

Alles wat maar nodig was om op een moderne manier te kunnen boeren liet Banck vanaf de vaste wal aanslepen: ervaren Friese boeren en Texelse landarbeidersfamilies, paarden, Texelse schapen en werktuigen.[46] Banck liet in totaal vier voor die tijd moderne boerderijen bouwen: De Oorsprong, De Kooiboerderij, Eureca en De Branding. Bij de Kooiboerderij lag tussen het groen van de wilgen een eendenkooi verstopt waarmee wilde eenden werden gelokt en gevangen. Het was niet de eerste eendenkooi van het eiland. Al rond 1700 werden eenden gevangen midden in het toenmalige kweldergebied. Toen het dorp meer naar het westen werd verplaatst verdween de kooi. Op die plek staat nu het dorpshuis van Schiermonnikoog.[47] De eendenkooi naast de kooiboerderij was met haar wilgenbosje een markant element in het kale polderlandschap, dat omgeven was door kale duinen en kale kwelders.

Met de komst van de polderboeren waren er nu twee soorten boeren op het eiland actief. De dorpsboeren en de polderboeren. Was je dorpsboer dan melkte je hooguit vijf of zes koeien in een bescheiden boerenwoning midden in het dorp. De melk werd rechtstreeks verkocht aan dorpsgenoten of gasten. Naast dorpsboer was je ook voerman; met paard en wagen toog je naar het Wad en bracht je de passagiers vanaf de veerboot aan land. Was je polderboer dan had je meer ruimte, meer land, meer koeien en dus meer melk. Polderboeren verwerkten de melk tot boter die in het dorp werd verkocht. Een enkele polderboer maakte kaas maar dat gebeurde sporadisch.

De nieuwe skyline van Schiermonnikoog: Dennenbossen en een schoorsteen

John Erik Banck drukte zijn stempel op het eiland door te investeren in kustverdediging en landbouw. Zijn opvolger Hartwig Arthur Berthold Graf Von Bernstorff had daarentegen een heus kuuroord voor ogen, met als voorbeeld het Duitse eiland Norderney. De Duitse graaf kocht Schiermonnikoog van Banck in het jaar 1893 voor 200.000 gulden. Van een kuuroord is het nooit gekomen. Wel realiseerde hij een badhotel en een veerdienst, maar zonder al te veel succes. In 1906 kwam het eiland toe aan zijn zoon Georg Ernst. Deze man investeerde net als zijn vader in de ontwikkeling van het toerisme. Hij liet opnieuw een veerboot varen tussen de Groninger Noorderhaven en het eiland via het Reitdiep en Zoutkamp en blies het noodlijdende badhotel weer nieuw leven in (hetgeen niet wegnam dat het hotel later door de zee verzwolgen werd). In 1926 investeerde hij in een veerdam aan de zuidkant van het eiland.[48] Landschappelijk had de graaf grote impact omdat hij dennenbossen liet planten in de kale duinen. Het werk liet hij uitvoeren door eilanders. Hij betaalde de arbeiders 7 cent per uur. Voor dat loon verbeterden ze in het najaar de duingrond door de aanplant van lupine. In het voorjaar werden de éénjarige dennen geplant, afkomstig van twee kwekerijen op het eiland. Met de aanplant van de dennenbomen maakte de graaf zich populair op het eiland:

> Terwijl voorheen in menig gezin ’s winters met helmmatten breien slechts een schamel stukje brood verdiend kon worden, geeft de duinbeplanting het geheele jaar volop werk en brengt de graaf alzoo welvaart onder de arme bewoners.[49]

Naast het aanplanten van dennenbossen roerde de Duitse graaf zich ook in de zuivelproductie op het eiland. Dat gebeurde nadat er op het eiland onrust was ontstaan tussen de dorpsboeren en de polderboeren. Aanleiding voor de onrust was de komst van een zuivelfabriek, op initiatief van twee ondernemers van de vaste wal. De zuivelfabriek met de naam ‘De Eensgezindheid’ kwam in het jaar 1925 door aandrijving van een stoommachine letterlijk op stoom. Stoom kwam er ook uit de oren van de dorpsboeren, die zich vanaf het begin tegen de zuivelfabriek hebben verzet. De polderboeren die in 1860 naar het eiland kwamen, zagen ze nog altijd als nieuwkomers. De rust en goede vrede kon blijven bestaan zolang de polderboeren boter maakten en de dorpsboeren hun melk rechtstreeks aan de bevolking verkocht. De zuivelfabriek dreigde dit evenwicht te gaan verstoren. Voor de dorpsboeren voelde deze aanstaande verandering als een bedreiging voor de verworven monopolypositie op de rechtstreekse verkoop van melk. Die exclusiviteit wilden ze bewaken, temeer ook omdat ze door de beperkte ruimte in de dorpskern geen uitbreidingsmogelijkheden hadden.[50] De polderboeren daarentegen kampten met afzetproblemen van hun boter door de komst van margarine, die op het eiland gretig aftrek vond. Ze waren direct enthousiast over de oprichting van ‘De Eensgezindheid’. Om de fabriek van voldoende melk te kunnen voorzien waren echter alle boeren van het eiland nodig. De polderboeren oefenden

[46] Bank en Bosscher, *Omringd door water*, 210.
[47] Holwerda, Maris en Ruddijs, *Boeren op Schiermonnikoog*, 18.
[48] Bank en Bosscher, *Omringd door water*, 214.
[49] Nieuwsblad van het Noorden, 4-10-1911, via www.delpher.nl
[50] Holwerda, Maris en Ruddijs, *Boeren op Schiermonnikoog*, 70-71.

druk uit op de dorpsboeren en dreigden om hun melk voor een lagere prijs in het dorp te gaan verkopen als de dorpsboeren niet instemden met de fabriek. De eensgezindheid onder de boeren op het eiland leek met de komst van de fabriek ironisch genoeg verder weg dan ooit.

Afbeelding 5: Zuivelfabriek Schiermonnikoog (links), na 1973 gebruikt als recreatiewoningen.[51]

Nadat de fabriek ondanks de bezwaren van de dorpsboeren in werking was gesteld, bleek dat de melk die voor acht cent bij de boeren werd afgenomen voor veertien cent aan de consument werd verkocht. Een aantal boeren schrok van dit prijsverschil en is toch weer rechtstreeks aan de bevolking gaan leveren, wat nog meer spanningen veroorzaakte tussen de boeren. Landeigenaar Graaf Von Bernstorff greep twee jaar na de oprichting van 'De Eensgezindheid' in en koos de zijde van de boeren die trouw bleven aan de zuivelfabriek door in nieuwe pachtvoorwaarden vast te leggen dat boeren die grond van de graaf pachten verplicht hun melk aan de fabriek moesten leveren. Een aantal boeren verzette zich hiertegen door toch rechtstreeks melk aan de bevolking te blijven leveren. De graaf hield zich op zijn beurt aan zijn woord, ontnam hen het land en gaf het aan de boeren die wel trouw zijn blijven leveren aan de fabriek. Eén van de gedupeerde boeren kwam nu met het plan om melk dat op de vaste wal door zuivelfabrikant Lijempf uit Dokkum werd geproduceerd op het eiland uit te gaan venten. De Dokkumer zuivelmakers waren enthousiast en zijn akkoord gegaan met een grotere afzetmarkt als wenkend perspectief. De chaos leek compleet nu de eerdere balans van de op het eiland gericht zuivelproductie voorgoed verstoord was.[52]

Tijdens de crisis van de jaren dertig betaalde de zuivelfabriek dermate lage melkprijzen dat de aangesloten boeren achterdochtig werden. De gezamenlijke achterdocht bracht de eilanderboeren dichter bij elkaar wat in 1932 heeft geleid tot de oprichting van Boerenbelang.[53] De verenigde boeren namen vervolgens contact op met verschillende zuivelfabrieken aan de vaste wal en konden met hun melk in Dokkum terecht voor een hogere melkprijs. Deze actie zette kwaad bloed bij de eigenaar van 'De Eensgezindheid', die vervolgens de stekker uit de acht jaar eerder opgerichte zuivelfabriek trok. Voor enkele jaren moesten nu de melkbussen van de eilanderboeren over de dijk worden gesleept waar ze door melkboot 'de Roomhoorn' naar Oostmahorn werden gebracht. Het gesleep met de melk was arbeidsintensief en ging bovendien ten koste van de kwaliteit. Na de oprichting van de Coöperatieve zuivelfabriek 'Schiermonnikoog G.A.' in 1936 op initiatief van Boerenbelang beschikte het eiland drie jaar later weer over een eigen zuivelfabriek.[54]

[51] Woningen aan de Paaslandweg te Schiermonnikoog, Tresoar, fotonummer 24722, Weenink en Snel 's Gravenhage.
[52] Holwerda, Maris en Ruddijs, *Boeren op Schiermonnikoog*, 73.
[53] Holwerda, Maris en Ruddijs, *Boeren op Schiermonnikoog*, 74.
[54] Holwerda, Maris en Ruddijs, *Boeren op Schiermonnikoog*, 81.

Figuur 12: Bevolkingsontwikkeling Schiermonnikoog

KADER BEVOLKINGSGROEI

Het verloop van de bevolkingsontwikkeling voor de jaren 1812 – de invoering van de Burgerlijke Stand – is lastig te achterhalen. Voor de zeventiende en achttiende eeuw zijn historici voornamelijk afhankelijk van secundaire literatuur. In de zeventiende eeuw was de landbouw van Schiermonnikoog in slechte staat en was de zee een bedreiging. In de achttiende eeuw groeide het inwoneraantal van Schiermonnikoog, voornamelijk door de zeevaart, strandjutterij, walvisvaart en visserij. Zo stonden er in 1640 120 woningen op Schiermonnikoog en dit aantal was in 1737 gestegen naar 270 woningen.

Figuur 12 geeft de bevolkingsontwikkeling in aantallen weer van Schiermonnikoog over de periode 1812-2020. De bevolking is in deze periode niet gestaag toegenomen. De piek na 1850 is opvallend. Deze trend kan verklaard worden door zowel de nationale als regionale context na de jaren 1850. Vanaf 1850 nam door de epidemiologische transitie de Nederlandse bevolking toe: de voedselkwaliteit nam toe, epidemieën waren minder dodelijk door vernieuwde medische kennis en de kwaliteit van de publieke gezondheidszorg nam toe. Daarnaast zorgde de bedijking in 1860 voor een toegenomen landbouwproductiviteit, waardoor de bevolking kon groeien. Rond de jaren 1881 keldert de bevolkingsontwikkeling. Dit heeft waarschijnlijk – tegenstrijdig genoeg – te maken met de oprichting van de zeevaartschool in 1872. De eilanders volgden namelijk een opleiding aan de zeevaartschool, om vervolgens te werken en wonen in grotere havensteden in Nederland. De bevolking kromp van ongeveer duizend inwoners naar zeshonderd inwoners. Meer dan de helft van de eilanders was vrouw. De afname van het belang van de zeevaart (en de sluiting van de zeevaartschool in 1934) heeft waarschijnlijk gezorgd voor een stabiele toename van de bevolking in naoorlogse periode van 1946 tot 2020. Het is daarnaast waarschijnlijk dat de groei van het toerisme op Schiermonnikoog vanaf de jaren 1970 heeft bijgedragen aan deze toename.[55]

Het bevolkingsaantal van Schiermonnikoog groeit – in geringe mate – anno 2022 nog steeds. In de periode 2015-2020 groeide Schiermonnikoog met 2.2%. In 2020 had Schiermonnikoog een tijdelijke krimp van -1.2%, dat mogelijk samenhangt met de Coronacrisis.
Het geboorteoverschot is al sinds het jaar 2000 negatief. Vergeleken met 1990 wonen er sinds 2013 meer ouderen en veel minder jongeren in de leeftijdsgroep 15-44 jaar op Schiermonnikoog. Sinds 2007 kent Schiermonnikoog een zeer hoge demografische druk. De grijze druk is hoog. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het negatieve migratiesaldo van Schiermonnikoog: jongeren en starters gaan studeren, werken en wonen

[55] Zie pagina 27 en verder voor meer informatie over toerisme op Schiermonnikoog.

op het vasteland. Schiermonnikoog biedt namelijk te weinig baankansen en betaalbare woningen voor hoogopgeleide starters.

Na de oorlog: Minder boeren, meer melk

Doordat de Waddeneilanden voor de Duitsers van groot strategisch belang waren, werd er tijdens de Tweede Wereldoorlog een bezettingsmacht op Schiermonnikoog gestationeerd die het aantal inwoners van het eiland overtrof. In de Noorderduinen werd een bunkercomplex uit de grond gestampt met radarinstallaties die deel uitmaakten van het radarlint langs de Waddeneilanden. Het geheel van betonnen bouwsels kreeg de naam 'Schlei'; de eilanders noemden het bunkercomplex 'Schleidorp'. Naast de bunkerrestanten in de duinen zijn de oorlogsjaren in het landschap nu nog af te lezen op de drenkelingenbegraafplaats 'Vredenhof'. De begraafplaats verrees in het jaar 1906 op initiatief van vijf eilanders, onder wie hoteleigenaar Sake van der Werff, met goedkeuren van de Duitse graaf die hiervoor een stukje grond ter beschikking stelde in de duinen langs de Reddingsweg. In de oorlogsjaren zijn er bijna honderd oorlogsslachtoffers op Vredenhof begraven. Geallieerden en Duitsers kwamen na een officieel eerbetoon zij aan zij te liggen op de begraafplaats.[56]

De eilanders konden op 11 juni 1945 de vrijheid vieren nadat de laatste groep SS'ers, SD'ers en Nederlandse collaborateurs, die zich tot de tanden toe bewapend op de Kooiplaats hadden verschanst dankzij Canadese militairen, van het eiland werden verdreven. Meteen na de oorlog werd op grond van het 'Besluit Vijandelijk Vermogen' het eigendom van de familie Von Bernstorff door de Nederlandse regering in bezit genomen. In het licht van de latere aanwijzing tot Nationaal Park is deze onteigening een cruciale gebeurtenis. Immers, nadat Schiermonnikoog grotendeels eigendom was van de Staat kon de overheid zelf beschikken over haar eigendom. Toen vanaf de jaren 1970 een zoektocht begon naar geschikte gebieden voor het oprichten van nationale parken, was het logisch dat het ambtelijke oog op Schiermonnikoog viel.

Maar eerst brak in het kader van de wederopbouw een tijd aan van modernisering aan op het eiland, met name binnen de landbouw. De nieuwe grondeigenaar – de Dienst der Domeinen – stuurde aan op vergroting van de boerenbedrijven. Aangezien de dorpsboeren vanwege hun gebrekkige ruimtelijke positie midden in het dorp geen grotere stal konden bouwen en daar ook niet de financiële middelen voor hadden, waren ze genoodzaakt te stoppen. De polderboeren werden aangemoedigd om te investeren in een efficiëntere bedrijfsvoering en bedrijfsuitbreiding. De versnippering van de landerijen stond de verdere groei van de bedrijven in de weg, waardoor het middel van de Ruilverkaveling werd ingezet. Tussen 1960 en 1970 hebben er in totaal vier vrijwillige ruilverkavelingen plaatsgevonden waarbij het land van de stoppende dorpsboeren geleidelijk in handen kwam van de groeiende polderboeren door het verleggen van sloten en grenspalen.[57] Tussen 1959 en 1976 is het aantal boerenbedrijven op Schiermonikoog gehalveerd.[58] In 1970 werd de eerste ligboxstal op het eiland gebouwd, zes jaar later hadden zeven van de acht resterende boeren een ligboxstal.[59] Met het opkomen van de ligboxstal veranderde ook de manier waarop mest werd opgevangen. Bij de ouderwetse Friese grupstal werd de vaste mest (vermengd met stro) gescheiden van de urine (gier). Met de opkomst van de ligboxstal werd de mest niet langer meer gescheiden maar ontstond 'drijfmest'.' De vaste stalmest, goed voor de bodemstructuur en het insectenleven, verdween op deze manier langzaamaan parallel met de opkomst van de ligboxstallen.[60]

De productieverhoging binnen de melkveehouderij die door landbouwminister en later Eurocommissaris Sicco Mansholt in gang was gezet, wierp zijn vruchten af op Schiermonnikoog. Waar de tweeëntwintig eilanderboeren in 1939 garant stonden voor 584.000 liter melk op jaarbasis werd in het jaar 1966 door dertien boeren voor het eerst meer dan een miljoen liter melk geproduceerd. De melk werd voortaan opgeslagen in melktanks om vervolgens (na de sluiting van de eigen melkfabriek in 1973) naar de vaste wal te worden vervoerd. Eerst naar Ee; later naar Wolvega.[61] Twintig jaar later, in 1986, was de melkproductie tot drie miljoen liter opgelopen. De vier miljoen litergrens werd in 2001 gepasseerd.[62] Die cijfers werden onder andere behaald door uitbreiding van de veestapel met een nieuw koeienras, Holstein-Friesian. Deze koe was gefokt op eigenschappen die ideaal

[56] Bank en Bosscher, *Omringd door water*, 225.
[57] H.F. Schurink, *Landbouw op de Waddeneilanden: Verschillen en de invloed van het isolement*, Dissertatie (Wageningen: Landbouwhogeschool, 1976), 112.
[58] Schurink, *Landbouw*, 119.
[59] Schurink, *Landbouw*, 114.
[60] Westerhuis 2022, in voorbereiding.
[61] Holwerda, Maris en Ruddijs, *Boeren op Schiermonnikoog*, 183.
[62] Holwerda, Maris en Ruddijs, *Boeren op Schiermonnikoog*, 183.

waren voor de productie in de nieuwe ligboxstallen. Daarnaast waren de uiers beter geschikt voor de melkmachines, die hun weg hadden gevonden op de eilander boerenbedrijven. Het belangrijkste was dat de melkproductie per koe een stuk hoger was bij dit nieuwe ras. Vrijwel de gehele Nederlandse veestapel werd in de jaren '80 vervangen door Holstein-Friesian. In 1975 was 0,7% van de veestapel van het Holsteinras, in 1995 95%.[63]

Het nieuwe koeienras kon haar topprestaties alleen leveren op een eiwitrijk dieet. De oude vaak kruidenrijke graslanden leverden onvoldoende eiwit. Ze werden gescheurd en ingezaaid met het zeer eiwitrijke Engels raaigras. Tijdens de graslandvernieuwing werd ook direct het storende reliëf uit de weilanden verwijderd, waardoor de boer met de steeds groter wordende landbouwmachines veel efficiënter kon maaien. Het Engels raaigras gaf niet alleen veel meer eiwit; het was goed bestand tegen hoge doseringen kunstmest, waardoor het gras veel sneller ging groeien. Naast het eiwitrijke raaigras werden de koeien gevoerd met krachtvoer, voor nog meer eiwit. Tussen 1975 en 1985 nam het gebruik van krachtvoer met een factor drie toe op het eiland.[64] Het krachtvoer en de kunstmest werd in zakken van 50 kilo vanuit Leeuwarden met de boot afgeleverd en opgeslagen in silo's.[65] Vanaf 1993 werd er op het eiland ook mais verbouwd dat als ruwvoer aan de koeien werd voorgeschoteld. De belangrijkste reden voor het verbouwen van mais was de dalende opbrengst van de eerste snede gras door toedoen van een groeiend aantal ganzen op het eiland.[66] De schade die de ganzen veroorzaken aan het grasgewas in de polder levert al decennia spanningen op onder de boeren. Sinds 2001 is er een ganzengedoogbeleid van kracht op het eiland. Vanuit een regeling worden de boeren gecompenseerd voor de vraatschade die de ganzen aanrichten, maar over deze oplossing en de hoogte van de vergoedingen blijft discussie bestaan.[67]

Boeren tegen de grenzen van een Nationaal Park

Het huidige Schiermonnikoog kent zeven boerenbedrijven (melkvee), die samenkomen onder de naam vereniging Boerenbelang. Ongeveer 6% van de eilanders werkt in de landbouw.[68] De bedrijven zijn gevestigd in de Banckspolder, buiten de grenzen van het Nationaal Park. De oprichting van Nationaal Park Schiermonnikoog en de grensbepaling van het park ging niet zonder conflict met de vereniging Boerenbelang. Vanuit Den Haag werd in 1975 besloten dat er Nationale Parken moesten komen in Nederland. De eisen waren in eerste instantie simpel: het gebied moest bestaan uit minimaal 1000 hectare en er moest waardevolle natuur bestaan. Dat Schiermonnikoog werd aangemerkt als een van de opties is een logische gevolgtrekking uit de eigendomsgeschiedenis. Immers, sinds de onteigening van het kloosterbezit rond 1580 werd het eiland grotendeels als één bezit gezien. Vanaf de vroegmoderne periode wisselde het eiland van eigenaar maar het werd nooit verdeeld over verschillende eigenaren. De laatste particuliere eigenaar had de pech een Duitser te zijn, zodat de Nederlandse overheid het eiland als één stuk eigendom confisqueren kon.

Die overheid paste in de naoorlogse decennia goed op de natuur van het eiland. Aanwijzing tot Nationaal Park lag in het logische verlengde. Maar onder de eilanders heerste weinig enthousiasme om van 'hun Schiermonnikoog' een Nationaal Park te maken. Dat kwam onder andere door de boeren. Zij zagen de oprichting van het Nationaal Park als een bedreiging voor hun vrijheid. Al in 1975 was er veel te doen rondom de agrarische bedrijven in (de buurt) van de aan te wijzen Nationale Parken. De ontwikkelingen in de landbouw werden gezien als veroorzakers van achteruitgang in natuur en landschap. Hierdoor zagen de beleidsmakers graag dat de bedrijfsvoering van de boeren werd afgestemd op het natuur- en landschapsbeheer. De kosten die dit met zich mee zou brengen zouden dan worden opgevangen door een 'beheersbeloning'.[69]

Al gauw werd voor Gerard Wallis de Vries, staatsecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk namens de VVD, duidelijk dat dit op Schiermonnikoog geen optie was. De staatssecretaris benadrukte in 1975 dan ook dat de agrarische gebieden van deze eilanden buiten het parkgebied zouden vallen en dat er op korte termijn passende beleidsmaatregelen zouden komen om de spanningen tussen landbouw en natuur te verminderen.[70] Toch werd in 1981 de mededeling gedeeld dat het gehele eiland, inclusief het agrarisch gebied

[63] Westerhuis 2022, in voorbereiding.
[64] Jansen et al 1985, 80.
[65] Schurink, *Landbouw*, 116.
[66] Holwerda, Maris en Ruddijs, *Boeren op Schiermonnikoog*, 182.
[67] Dirk van der Meulen, "Minder gans, meer grutto," *Leeuwarder Courant*, 17 mei 2022, geraadpleegd via NexisUni.
[68] Waddenacademie, *Waddenbalans 2019* (Waddenacademie: 2020).
[69] Redactie, "Twintig natuurgebieden worden 'nationaal park': Dit zijn ze," *Trouw*, 7 februari 1975, geraadpleegd via delpher.nl.
[70] Redactie, "Den Haag vreest onrust onder boeren over parkplannen," *Leeuwarder Courant,* 7 februari 1975, geraadpleegd via delpher.nl.

de Banckspolder, zal worden aangewezen als Nationaal Park.[71] Op de democratische legitimiteit van de beslissing werd stevige kritiek geuit. Betrokkenen spraken van 'psychologische blunders' en waren van mening *dat de onrust op het eiland voorkomen had kunnen worden.*[72]

Dat deze mededeling spanning opleverde op het eiland moge duidelijk zijn. In reactie op de kritiek kwam de Voorlopige Commissie Nationale Parken (ook: Commissie Kleisterlee, naar de voorzitter) naar het eiland.[73] Uit hun bezoek constateerden ze dat het gebruikspatroon op het eiland slechts op enkele plaatsen in conflict komt met de doelstellingen van een Nationaal Park, maar wel in dusdanige mate dat aanpassing niet of nauwelijks mogelijk is. Het zag het buitensluiten van de 'conflicterende locaties' als oplossing. In de afbeelding is de enclave van niet-Nationaal Park op het eiland te zien.

De Vereniging Boerenbelang kan opgelucht ademhalen. De Banckspolder - het agrarische gebied van Schiermonnikoog – viel inderdaad buiten het Nationaal Park. Toch is dat niet de laatste strijd die de boeren moesten voeren. Om hun belangen vertegenwoordigd te krijgen, eisten ze zitting in het op te richten overlegorgaan. In 1983 vond een pittige discussie plaats in het dorpshuis, waarna besloten werd dat het inderdaad nodig is meer eilanders in het orgaan plaats te geven. De boeren werden vertegenwoordigd. Dit overlegorgaan is van groot belang voor de eilanders. In de eerste jaren werd er gewerkt aan een gedragen beheers- en inrichtingsplan voor de natuur, dat in 1988 voor het eerst werd afgekondigd en daarna periodiek werd herzien. De boeren praatten mee, maar bleven in beginsel sceptisch en op hun hoede. Dit blijkt wel uit een citaat, opgetekend uit de mond van een van de boeren:

> Al die beheerregelingen zijn een wassen neus. Want men begint ons eerst een páár voorwaarden te stellen en langzaam maar zeker komen er steeds meer…[74]

In de eerste jaren van het experiment Nationaal Park in Oprichting, dat in 1983 begon, werden deze beheerregelingen door de boeren standvastig afgewezen. De boeren kwamen dan ook in opstand toen in 1985 in het eerste voortgangsrapport de boeren worden beschuldigd van een negatieve impact op het landschap door kunstmest en wateronttrekking. Uiteindelijk zorgde deze discussie voor goed overleg over het eerste beheer- en inrichtingsplan, waardoor drie van de zeven boeren overstag gingen en heil zagen in de beheersubsidies die door de status Nationaal Park aan de boeren geboden kon worden.[75] Ook burgemeester Boekhoven (burgemeester van Schiermonnikoog van 1984 tot 1998) was enthousiast over de vruchten die het overlegorgaan afwierp. Het Reformatorisch Dagblad tekende op:

> Door het overlegorgaan krijgen de eilanders ineens zeggenschap over het beheer. Welke beheerder er ooit komt, hij is gebonden aan het beheer- en inrichtingsplan en zal dus altijd het overlegorgaan moeten raadplegen.[76]

[71] Redactie, "Schiermonnikoog en Friesland 'nationaal park'," *Leeuwarder Courant*, 26 mei 1981, geraadpleegd via delpher.nl.
[72] Redactie, "Lid Waddenadviesraad: bij presentatie plan Nationaal Park Schier zijn blunders begaan," *Leeuwarder Courant,* 17 november 1982, geraadpleegd via delpher.nl.
[73] Redactie, "Nationaal Park Schiermonnikoog weer dichterbij," *Leeuwarder Courant,* 27 mei 1983, geraadpleegd via delpher.nl.
[74] Holwerda, Maris en Ruddijs, *Boeren op Schiermonnikoog*, 166.
[75] Holwerda, Maris en Ruddijs, *Boeren op Schiermonnikoog*, 166.
[76] N. Sterk, "Schiermonnikoog wordt eerste Nationaal Park nieuwe stijl," *Reformatisch Dagblad*, 3 maart 1989, geradpleegd via https://www.digibron.nl/viewer/collectie/Digibron/id/tag:RD.nl,19890303:newsml_292a6431c6fc7c6228a3746548efc54f.

Figuur 13. Het toekomstige Nationale Park Schiermonnikoog zal ongeveer 5400 hectare groot zijn en sluit daarmee slechts zo'n 1000 hectare van het totale eiland uit. De totale omvang overtreft vijfmaal de landelijke minimumnorm, die ligt bij duizend hectare. Het park gaat heel Schiermonnikoog omvatten met uitzondering van de op de kaart ingetekende enclave. Daarbinnen liggen de bebouwde kom, de Banckspolder, het duingebied met recreatieve voorzieningen tussen Badweg en Prins Bernhardweg plus verder nog de jachthaven en de veersteiger. Als noordgrens geldt de laagwaterlijn, als zuidgrens het geulenstelsel op het Wad.[77]

Sinds Schiermonnikoog in 1989 de woorden 'in Oprichting' mocht doorstrepen is Natuurmonumenten de nieuwe beheerder van het Nationaal Park. Ondanks de beheers- en inrichtingsplannen, waarmee ook de boeren akkoord waren gegaan, was er conflict tussen het natuurbeheer en het boerenleven. Boeren voelden zich in het nauw gedreven. Vrij letterlijk zorgt de begrenzing van het Nationaal Park ervoor dat boerenbedrijven niet kunnen uitbreiden.[78] Dit is gedeeltelijk opgelost door land aan te kopen op de vaste wal en de boeren krijgen gedeelten van de kwelder erbij om te begrazen, maar over het algemeen zijn er weinig uitbreidingsmogelijkheden voor de zeven melkveebedrijven.[79] Daarnaast kregen de boeren te maken met inbreuk op hun tradities, zoals het gebruik van de kwelder. Sinds een aantal jaar gaat het beter.[80] Toch verstoren ook huidige ontwikkelingen de rust bij de boeren. De problemen rond stikstof spaart ook de eilanderboeren niet. Hoe de boeren hiermee om zijn gegaan geeft de kracht van het eiland goed weer. De boeren worden omringd door kwetsbare natuur en ontkomen maatregelen stikstofuitstoot tegen te gaan niet, dat beseffen ze. De boeren kozen er echter voor gezamenlijk hun veestapel te verminderen om hieraan te voldoen dan dat een van de zeven bedrijven zou moeten stoppen.

[77] Redactie, "Uitgangspunt Commissie Kleisterlee: Nationaal Park mag sociaal-economische situatie niet schaden," *Leeuwarder Courant*, 7 januari 1983, geraadpleegd via delpher.nl.
[78] Dienst Landelijk Gebied en Staatsbosbeheer (in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken), *Natura 2000- beheerplan Schiermonnikoog* (Friesland: 2016), 316-317.
[79] Holwerda, Maris en Ruddijs, *Boeren op Schiermonnikoog*, 188.
[80] Irene van der Linde, "We willen hand in hand met de natuurboeren", *Groene Amsterdammer*, 13 oktober 2021 via https://www.groene.nl/artikel/we-willen-hand-in-hand-met-de-natuur-boeren.

Uit angst voor beperkende maatregelen voor de overgebleven bedrijven besloten ze dus de handen bijeen te steken en samen de oplossing uit te voeren.[81]

KADER ZEEVAART

Een belangrijke bedrijvigheid voor de eilanders was de walvisvaart. Schiermonnikoog was betrokken bij de oude walvisvaart die gericht was op de vangst van 'echte walvissen' in de Noord-Atlantische oceaan. Vanaf 1860 deed het ook mee met de moderne walvisvaart. De moderne walvisvaart was gericht op de vangst van vinvissen, omdat de 'echte walvissen' aan het uitsterven waren. De opkomst van moderne walvisvaart kende een grote technologische ontwikkeling: nieuwe schepen (op stoom) en het nieuwe harpoenkanon. Omdat Nederland te weinig grondstoffen (olie) had voor onder andere de margarine-industrie, werd na 1945 de Nederlandsche Maatschappij voor de Walvisvaart opgericht. De vloot bestond uit de Willem Barendsz, dat een fabriekschip was, en vangschepen. In 1957 was de Willem Barendsz het grootste walvisvaardersschip ter wereld: 206 meter lang en 28 meter breed.[82]

In de periode 1946-1964 vertrokken veel eilanders met de Willem Barendsz naar de Zuidpool. Van de Waddeneilanden leverde Schiermonnikoog de meeste walvisvaarders in 1946-1947: 25 in 1946, 18 in 1947. Onder hen was Klaas Visser, tot 1950 kapitein van de Willem Barendsz.[83] Omdat de walvisjagers naast de expedities ook een baan hadden op het eiland, kende Schiermonnikoog geen grote walvisvaardercultuur. De walvisvaarders van het eiland verdienden het dubbele tot het driedubbele in vergelijking met het gemiddelde eilander inkomen. De bijdrage voor de lokale economie was tijdens de moderne walvisvaart op haar hoogtepunt (20%).[84]

Afbeelding 6: De Willem Barendsz, het schip waarmee de walvisvaarten werden gevaren.[85]

De welvaart die kwam met de zeevaart stopte door de invoering van de stoomboot. Het vasteland begon toen met schaalvergrotingen en grotere havens, waardoor Schiermonnikoog niet kon concurreren. Desalniettemin heeft de zeevaart een stempel gedrukt op het landschap en is ze onderdeel van de identiteit. Zeekapen en cultureel erfgoed zoals walviskaken herinneren nog altijd aan de zeevaart. Daarnaast wordt strandjutterij nog steeds met de paplepel ingegoten. Daardoor kent Schiermonnikoog veel goed bewaarde artefacten over de tijd,

[81] Van der Linde, "We willen hand in hand."
[82] Harmen Jansma en Dick Kooi, Film de Walvisvaart 1957-1958, Cultuurhistorische vereniging 't Heer en Feer, https://theerenfeer.nl/film-de-walvisvaart-1957-1958.
[83] A.M.C. van Dissel en J.E. Oosterling, "Aan boord van de 'Willem Barentsz': Enkele sociale aspecten van de Nederlandse walvisvaart 1946-1964," *Tijdschrift voor zeegeschiedenis* 5, nr. 2 (1986): 155.
[84] Chiel Faber, *Vanaf Schiermonnikoog naar de Antarctische Oceaan: Een sociaaleconomische analyse van de betrokkenheid van Schiermonnikoog bij de Nederlandse walvisvaart in de periode 1946-1964*, Masterscriptie (Rijksuniversiteit Groningen: Groningen 2013), 91.
[85] Walvisvaarder "Willem Barendsz" voor het vertrek, Jac de Nijs, Nationaal Archief, bestanddeelnummer 904-2315, fotocollectie Anefo.

die direct het zeevaartsleven representeren. De schatten van het strand herinneren aan de lange relatie die Schiermonnikoog heeft met de zee.[86]

De waarde van recreatie en toerisme

Door de enorme welvaart die vanaf 1960 opkwam in heel Nederland, werd toerisme al snel de belangrijkste economische sector van Schiermonnikoog.[87] Ook de lonen stegen sterk mee in vergelijking tot het Friese gemiddelde.[88] Het instellen van Schiermonnikoog als Nationaal Park creëerde een spanningsveld in dit recreatieve landschap. Aan de ene kant was het goed voor het imago van het eiland, er kwamen meer subsidies binnen en het onderzoek kreeg een impuls. Deze zaken stimuleerden natuurbehoud. Maar aan de andere kant werd het eiland beperkt in zijn mogelijkheden goed in te spelen op toerisme of economische veranderingen. Het beleid richtte zich op het behoud van toerisme en recreatie, in plaats van de intensivering van deze belangrijke sector. Mede daardoor trekt Schiermonnikoog overwegend toeristen die van rust en natuur houden. Dit is anders dan bijvoorbeeld Terschelling, dat in trek is bij jongeren die vooral elkaar en de gezelligheid opzoeken.

Toch heeft Schiermonnikoog het hoogste aandeel recreatie en toeristische werkgelegenheid van de eilanden. 22,50%- 50% van de banen op Schiermonnikoog zijn horecabanen en 30%- 60% zijn vrijetijds/recreatie banen.[89] In vergelijking met Amsterdam is het aantal vestigingen in de toeristische sector relatief gezien bijna twee keer zo groot (figuur 12).[90]

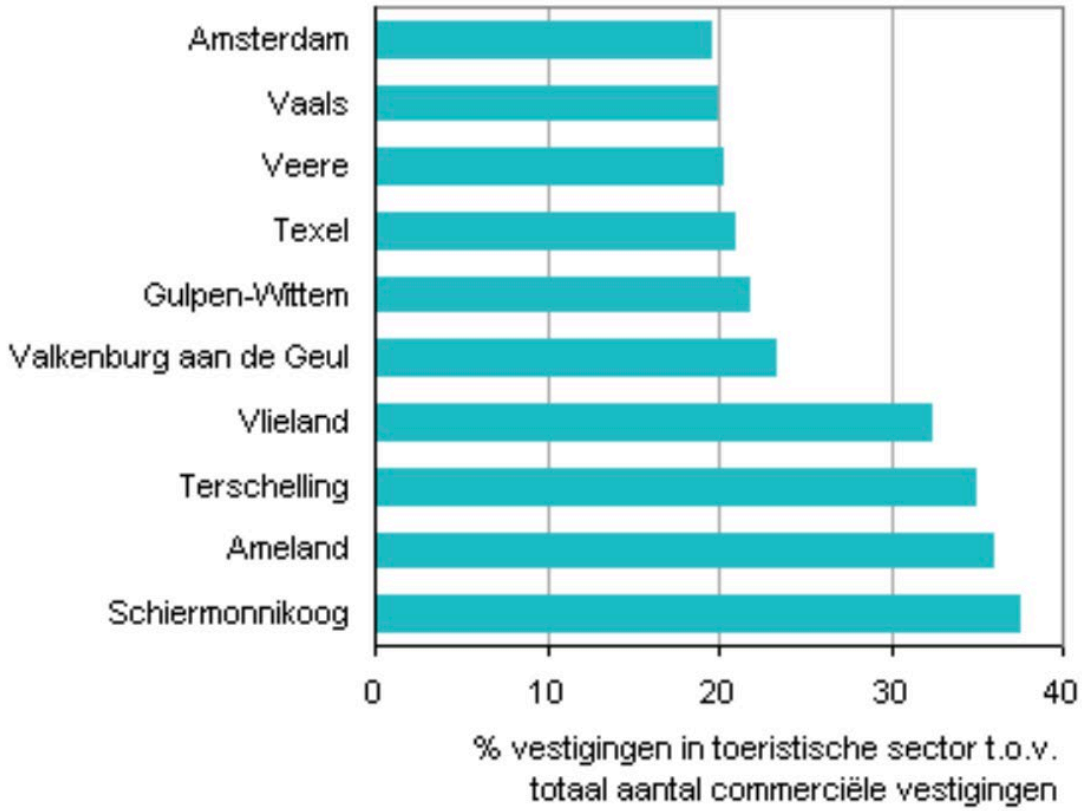

Bron: CBS

[86] Stichting Quadrant Schiermonnikoog (SQS), *Verborgen schatten van Schiermonnikoog* (Stichting Quadrant Schiermonnikoog: Schiermonnikoog, 2010), 8.
[87] SQS, *Verborgen schatten,* 12-13.
[88] ETIF, DETI, ETIG, *Statistisch zakboekje des Noorden des Lands* (Bolsward: Osinga B.V, 1976).
[89] Dienst Landelijk Gebied en Staatsbosbeheer (in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken), *Natura 2000- beheerplan Schiermonnikoog* (Friesland: 2016), 315.
[90] "Top tien van gemeenten met toeristische vestigingen," *CBS,* laatst gewijzigd op 7 maart, 2022, https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2014/10/waddeneilanden-meest-toeristische-gemeenten

Figuur 14: Vestigingen in toeristische sector op het totaal commerciële vestigingen.[91]

Tussen recreatie & toerisme enerzijds en natuur kunnen fricties bestaan. Veel eilanders werken voor horeca en verhuurbedrijven en zullen de economische waarde van het landschap in ogenschouw nemen als het gaat om beleidsplannen voor het natuurbeheer. Aan de andere kant is het belang van de schoonheid en uniekheid van de natuur, de biodiversiteit, rust, kalmte, stilte en kleinschaligheid een belangrijke trekpleister voor het toerisme. De eilanders zijn zich er bewust van dat toeristen deze kernwaarden zoeken in Schiermonnikoog. Dit werd vooral duidelijk ten tijde van de coronacrisis: omdat buitenlandse reizen toen niet mogelijk waren, werd het eiland overspoeld met toeristen die anders hun vakantie in het buitenland zouden hebben doorgebracht. Aldus de VVV: "‘‘Die vroegen bij ons wat er allemaal te doen was omdat ze zich vervelen. Maar dat is juist de charme van het eiland. De rust en de ruimte. Je moet houden van de stilte."[92] Toeristen die Schiermonnikoog kiezen, houden van de natuurbeleving. Daar moet het beheerplan optimaal in voorzien. In het meest recente beheer- en inrichtingsplan klinkt de wederzijdse afhankelijkheden van toerisme en natuur goed door.[93]

Geschiedenis toerisme

De geschiedenis van het toerisme op Schiermonnikoog begint in de late negentiende eeuw met de opkomst van de badgast. Omdat de zeevaarderscultuur toenam op het eiland en vele zeemannen naar de grotere havensteden vertrokken, begonnen de eilanders jaloers te kijken naar het toerisme van andere Waddeneilanden zoals Borkum. In 1839 kwam de familie Stachouwer al met plannen om op Schiermonnikoog een verblijfplaats voor badgasten te openen. De Stachouwers hadden echter niet de financiële middelen om het toerisme echt van de grond te laten komen.[94]

Het duurde enkele decennia tot de volgende eigenaar – John Erik Banck – de plannen realiseerde en poogde van Schiermonnikoog een heuse badplaats te maken.[95] De plannen werden toegejuicht door de bevolking, niet uit puur enthousiasme, maar uit bittere noodzaak. Aan het einde van de negentiende eeuw heerste armoede op het eiland. Eilanders gingen hun heil zoeken op het vaste land of zelfs overzee. Schiermonnikoog als badplaats leek een goede oplossing tegen zowel het emigratie- als armoedeprobleem.[96] Op 10 juli 1887 werd het eerste badhotel op Schiermonnikoog geopend. Dit bleek een succes. Er ontstond een toename van het aantal badgasten en daar profiteerden ook de eilanders van. In 1899 besloten een aantal eilanders dat toerisme zo belangrijk werd voor het leven op Schiermonnikoog, dat ze niet afhankelijk van de eigenaar van het eiland moeten zijn. Ze namen het heft in eigen handen en richtten VVV Schiermonnikoog op (Vereeniging tot Verfraaiing van en tot Bevordering van het Vreemdelingenverkeer).[97] De VVV vergemakkelijkte het vervoer van en naar het eiland, en wilde het dorps- en eilandaanzicht verfraaien zodat Schiermonnikoog aantrekkelijker zou worden.

De badgast die eind negentiende eeuw naar het eiland kwam, was vaak van goede afkomst. De reis duurde lang en was niet goedkoop. De ‘vreemdeling’ kwam niet enkel voor plezier naar het eiland. Veel gasten zochten een verbetering van de gezondheid. Schiermonnikoog maakte gretig gebruik van de artsenwijsheid dat zeelucht genezend zou werken. Zo werd een boekje uitgegeven specifiek gericht op mensen met een zwakke gezondheid. Het eiland werd aangeprezen als hersteloord, waar men werd behoed voor ‘overspanning’ en andere ziektes.[98] Ook voor kinderen met astma en andere ‘bleekneusjes’ was Schiermonnikoog populair. Zo werden verschillende koloniehuizen opgericht, zoals het protestantse Elim en het katholieke St. Egbert.[99]

[91] "Top tien van gemeenten met toeristische vestigingen," *CBS,* laatst gewijzigd op 7 maart, 2022, https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2014/10/waddeneilanden-meest-toeristische-gemeenten.
[92] "Schiermonnikoog trekt nieuw soort toerist," *RTV Noord*, 12 augustus 2020, geraadpleegd via https://www.rtvnoord.nl/nieuws/731418/schiermonnikoog-trekt-nieuw-soort-toerist.
[93] Overlegorgaan Nationaal Park Schiermonnikoog, *Beheer- en Inrichtingsplan 'plus' Nationaal Park Schiermonnikoog 2011-2022*, 58.
[94] "Toerisme," VVV Schiermonnikoog, laatst geraadpleegd op 6 juni 2022, https://www.vvvschiermonnikoog.nl/schiermonnikoog/toerisme
[95] Arend J. Maris, "Opkomst en groei noordzeebad Schiermonnikoog voor 1945," in *Een eeuw toerisme: Van badgast tot recreant* (Cultuurhistorische vereniging 't Heer en Feer: Schiermonnikoog, 1999), 9.
[96] Durk Th. Reitsma, *100 jaar VVV Schiermonnikoog 1899-1999: Van bedstede tot appartement* (VVV Schiermonnikoog: Schiermonnikoog, 1999), 15.
[97] Maris, "Opkomst," 16.
[98] Marlies ter Beek, *Overkonters, seumerfeugels en fraimd schyt: De historische ontwikkeling van het toerisme op de Nederlandse Waddeneilanden in relatie tot de identiteit van het gebied, 1850 – 1990,* Masterscriptie (Rijksuniversiteit Groningen: Groningen, 2012), 18.
[99] Historie,"It Aude Kolonyhûs," laatst geraadpleegd op 6 juni, 2022, https://itaudekolonyhus.nl/.

Afbeelding 7: Badgasten genieten van hun strandvakantie op Schiermonnikoog, in de jaren 1930.[100]

Vanaf de eeuwwisseling kwam de nadruk steeds minder op herstel te liggen en steeds meer op plezier en recreatie. Na 1910 werd menig boekje uitgegeven waarin de vele activiteiten op en rondom het eiland werden aangeprezen.[101] Gedurende de jaren tot aan de Tweede Wereldoorlog groeide het toerisme op Schiermonnikoog gestaag door. Dit was mede mogelijk dankzij investeringen in verbindingen met het vaste land. De tocht naar het eiland werd vergemakkelijkt en dus aantrekkelijker voor toeristen. In ruim vijftig jaar tijd steeg het aantal bezoekers van een enkele honderd tot ruim tienduizend. Desalniettemin heeft de crisis van de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog invloed gehad op het toerisme. Dit is ook te zien in de relatieve groei van het toerisme gedurende de jaren 1930-1945.

[100] Schiermonnikoog: In het bad, Groninger Archieven, identificatienummer NL-GnGRA_1986_8374.
[101] Maris, "Opkomst," 28.

Afbeelding 8: Aankomst van toeristen op het eiland, voor de bouw van de moderne veerdam.[102]

Na de Tweede Wereldoorlog kwam de groei van het toerisme in een versnellingsfase. Schiermonnikoog werd afgepakt van de Duitse beheerders en de Dienst der Domeinen werd de nieuwe beheerder. De Domeinen gingen verder waar de Von Bernstorffs waren gebleven. Na de publicatie van het eerste facetstreekplan voor het toerisme, werden vanaf 1950 aanzienlijke investeringen gedaan in het eiland, die allemaal de groei van toerisme bevorderde. Zo werd in 1962 een nieuwe veerdam aangelegd, waardoor door inzet van grotere veerboten meer toeristen per vaart konden worden vervoerd. Ook op het eiland werd aandacht besteed aan de infrastructuur: schelpenpaden werden aangelegd. Ook werd het eiland drastisch gemoderniseerd. In 1950 vond aansluiting op het waterleidingnet plaats, in 1967 op het elektriciteitsnetwerk en in 1970 kwam het aardgas, waardoor het mogelijk werd toeristen ook ‘s winters te ontvangen.[103]

[102] Schiermonnikoog: Landing, Groninger Archieven, identificatienummer NL-GnGRA_1986_8171, Fa. R. Zeilinga.
[103] Maris, “Opkomst,” 47-48.

Jaar	Aantal bezoekers (schatting)
1886	324
1890	570
1911	3000
1918	4500
1921	7750
1924	10.000
1934	11.136
1935	10.000
1939	11.555
1945	52.850
1947	31.165
1951	120.874
1984	206.000
1993	276.000
1998	300.000

Figuur 15: Aantal bezoekers Schiermonnikoog 1886-1998.[104]

[104] *Een eeuw toerisme: Van badgast tot recreant* (Cultuurhistorische vereniging 't Heer en Feer: Schiermonnikoog, 1999).

Invloed van toerisme op de ruimtelijke indeling van het landschap

Het toerisme heeft logischerwijs invloed gehad op de ruimtelijke indeling van het landschap. Daarnaast hebben de toeristische voorzieningen een symbolische waarde gehad voor het landschap. Zo stond het badhotel symbool voor de eerste, rijke badgasten die op grote schaal naar Schiermonnikoog gingen. Ook het imposante Hotel van der Werff, dat midden in het dorp staat, staat al sinds 1914 symbool voor de samenkomst voor zowel de eilanders als toeristen.[105]

Om toeristen de optimale natuurbeleving te geven, om de natuur te beschermen en om het Nationaal Park toegankelijk te maken, zijn er voorzieningen voor toeristen aangelegd. Zo kent Schiermonnikoog ongeveer 33 kilometer aan wandel -en fietspaden.[106] Hiervan zijn de meeste schelpenpaden. De meeste gebieden van het Nationaal Park zijn vrij toegankelijk. Uitzonderingen komen voor in het broedseizoen: toeristen mogen dan niet de oosterkwelder, een deel van het gebied rondom de westerplas, een gedeelte van het strand en het natuurgebied tussen de Prins Bernhardweg en de Kobbeduinen bezoeken.[107]

Het strand van Schiermonnikoog is daarnaast gedeeltelijk opgedeeld in 'recreatieve zones.' Een voorbeeld hiervan is het recreatiestrand tussen paal 3 en 5. Hier worden vele activiteiten aangeboden zoals surfen en karten.[108] Dit stuk strand is dus zeer gericht op toerisme, anders dan andere stukken van het strand, waarbij de aandacht ligt op natuurbehoud.

Toerisme/recreatie en het autoverbod

Daar waar auto's van toeristen zijn toegestaan op Texel, Terschelling en Ameland is dit niet het geval op Schiermonnikoog (en ook niet op Vlieland). Het eiland is autoluw sinds 1968.[109] Het autoluwe beleid bevordert de beleving van de karakteristieke waarden - kleinschaligheid, rust, kalmte, ruimte - van Schiermonnikoog voor toeristen. Daarnaast zorgt het ervoor dat Schiermonnikoog rustig en stil blijft in het hoogseizoen, de kenmerken van het eiland waar de bewoners en gasten zo van houden.

Het verbod werd opgenomen in de Algemene Politieverordening van de gemeente, maar in 1980 werd dit autoverbod onwettig verklaard door de Hoge Raad. Het was destijds echter wel duidelijk dat autogebruik en natuurbeheer lastig mengt. In de Trouw van december 1980 wordt gesproken over een klap: "De klap komt extra hard aan nu staatssecretaris Wallis de Vries heeft aangekondigd dat Schiermonnikoog in de loop van het komend jaar de status van nationaal park zal krijgen. Het behoud van het karakteristieke dorp en de stilte in het gebied daarbuiten zal bij ongelimiteerd autogebruik vrijwel onmogelijk blijken."[110] Een paar weken later, in januari 1981, werd het autoverbod door middel van een wetsvoorstel toch ingevoerd.[111]

Autogebruik op een klein, toeristisch eiland heeft gevolgen voor de identiteit en natuur van het eiland, zeker op een eiland dat bijna geheel de status nationaal park heeft. Hoewel de gemeente dus al problemen zag met het autogebruik in de jaren zestig, lijkt de status 'nationaal park' toch invloed te hebben gehad op het daadwerkelijk doorvoeren van een legitiem autoverbod. Eilanders mogen wel een auto bezitten, maar er bestaat wel een algemeen rijverbod waar een ontheffing voor moet worden aangevraagd.[112] Het autoverbod heeft ongetwijfeld een rol gespeeld in de identiteit van het eiland sinds de oprichting van het nationaal park, op zowel het gebied van natuur, aanzicht, rust en de leefbaarheid van de eilandbewoners. In 2018 werd een bijeenkomst georganiseerd met de eilanders om te kijken hoe het autoluw beleid uitpakte. Eilanders vroegen toen om nog

[105] "Historie," Hotel van der Werff, laatst geraadpleegd op 3 juni 2022, https://hotelvanderwerff.nl/.

[106] "Fietsroutes," VVV Schiermonnikoog, laatst geraadpleegd op 3 juni 2022, https://www.vvvschiermonnikoog.nl/zien-en-doen/fietsen/fietsroutes.

[107] "Toegankelijkheid Natuurgebied," Nationaal Park Schiermonnikoog, laatst geraadpleegd op 3 juni 2022, https://www.np-schiermonnikoog.nl/doen/voor-de-jeugd.htm.

[108] "Strand Schiermonnikoog," Mooi Friesland, laatst geraadpleegd op 3 juni 2022, https://mooifriesland.nl/strand-schiermonnikoog/.

[109] "Mag mijn auto mee naar Schiermonnikoog?" *Fijn op vakantie*, laatst geraadpleegd op 3 juni 2022, https://www.fijnopvakantie.nl/blog/mag-mijn-auto-mee-naar-schiermonnikoog.

[110] Redactie, "Uitspraak Hoge Raad 'een ramp voor eiland'. Verbod op autorijden voor Schiermonnikoog onwettig," *Trouw,* 30 december 1980, geraadpleegd via leiden.courant.nu.

[111] Redactie, "Toch autoverbod op Schiermonnikoog," *Leidsch Dagblad,* 24 januari 1981, geraadpleegd via https://leiden.courant.nu/issue/LD/1981-01-24/edition/0/page/1.

[112] Gemeente Schiermonnikoog, *Rapportage: Ruimtelijk vraagstuk verkeerssituatie dorp* (Gemeente Schiermonnikoog: 15 december 2020), 8.

minder auto's, nog meer rust en daardoor minder verkeersonveiligheid.[113] In 2020 kwam de gemeente met een rapport over dit gevoel van verkeersonveiligheid. Objectief was het autogebruik zeer laag en de verkeerssituatie dus zeker niet onveilig, maar het onveiligheidsgevoel werd wel vastgesteld.[114]

Daarnaast heeft het autoverbod ook invloed op het toerisme. Toeristen bezoeken Schiermonnikoog voor de rust, ruimte en de natuur.[115] Het autoluwe beleid lijkt daardoor sterk te passen en voordelen te hebben binnen een eiland met een nationaal park, zowel uit het oogpunt van recreatie en toerisme en de bewoners. Het is daarom opvallend dat in de periode 2000-2021 het aantal wegvoertuigen gestegen is met 66%: van 345 naar 575 voertuigen (figuur 16). Er komen dus meer auto's in het straatbeeld.

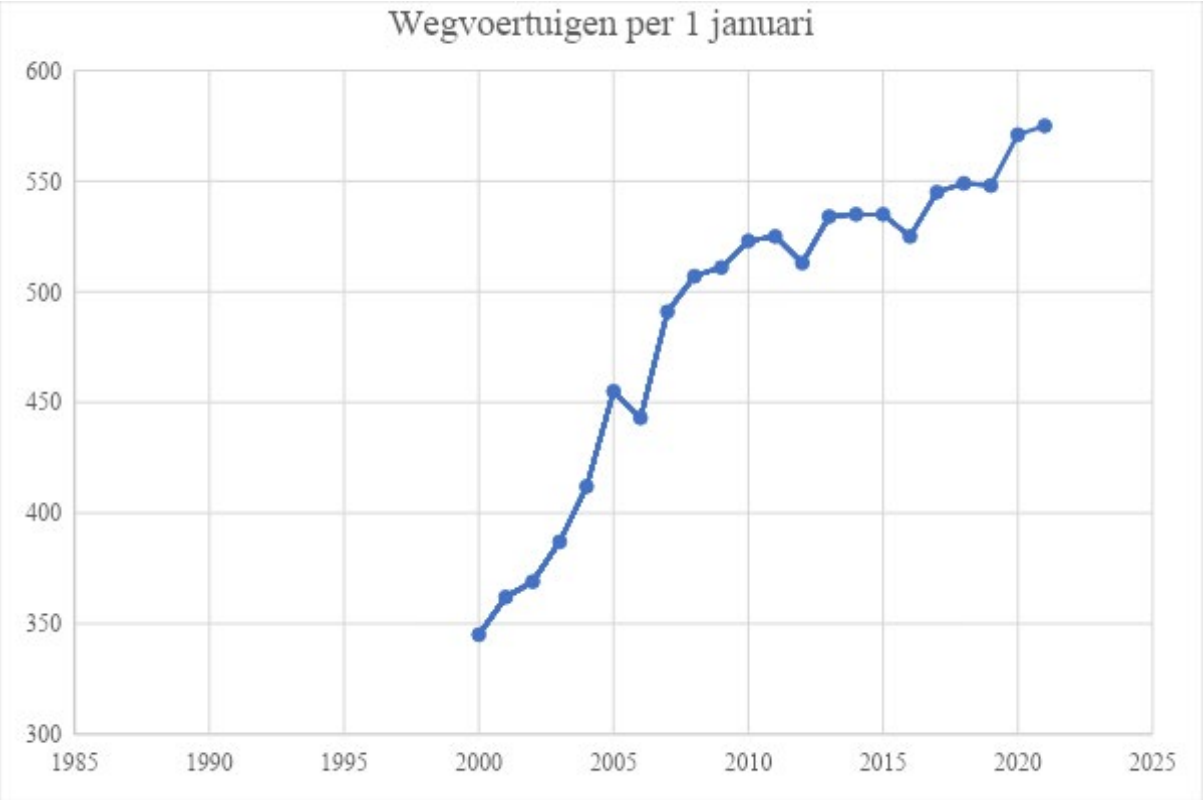

Figuur 16: Totaal wegvoertuigen Schiermonnikoog 2000-2021.[116]

[113] "Schiermonnikoog autovrij," *Boot Schiermonnikoog*, laats geraadpleegd op 3 juni 2022, https://www.bootschiermonnikoog.nl/boot-schiermonnikoog/schiermonnikoog-autovrij/.
[114] Gemeente, *Rapportage,* 18.
[115] Dienst Landelijk Gebied en Staatsbosbeheer, *Natura 2000,* 17.
[116] Motorvoertuig tellingen per 1 januari, regio's, geraadpleegd via https://opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/37209hvv/table?ts=1639350511294.

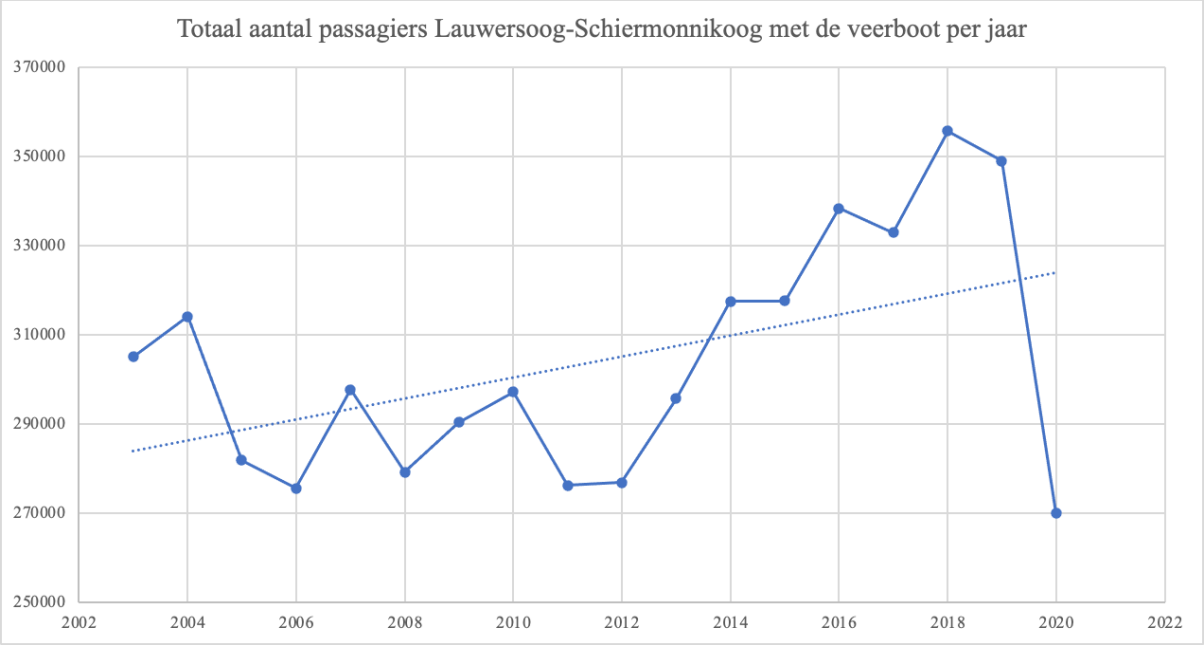

Figuur 17: Aantal passagiers bootovertochten van Lauwersoog naar Schiermonnikoog 2003-2020 in absolute getallen. Van 2003-2012 blijven de aantallen relatief gelijk: ze schommelen rond de 300.000 overtochten per jaar. Vanaf 2021 nemen de aantallen iets toe tot ongeveer 350.000 overtochten per jaar. De daling tussen 2019 en 2020 valt te wijten aan de coronacrisis.[117]

Afbeelding 9: De veerboot Brakzand onderweg naar Schiermonnikoog.[118]

Beleid voor toerisme

[117] Wagenborg passagiersdiensten, *Vervoerplan 2018* (Wagenborg passagiersdiensten BV: 2017), 21.
Wagenborg passagiersdiensten, *Vervoerplan 2022* (Wagenborg passagiersdiensten BV: 2021), 7.
[118] De veerboot "Brakzand" is onderweg van of naar Schiermonnikoog, Tresoar, fotonummer AE26, Van Leer's fotodrukindustrie BV.

Na de Tweede Wereldoorlog kon de middenklasse – naast de groep rijke badgasten – het beter veroorloven vakantie te vieren op het eiland. In 1949 publiceerde de Provinciale Planologische Dienst Schiermonnikoog daarom een facetstreekplan, met als doel het toerisme te bevorderen. De beleidsadviseurs en de gemeente worstelden met de combinatie van toerisme en natuur, waarbij de nadruk voornamelijk op het natuurbeheer lag. De gemeente was zeer voorzichtig met de aanleg van nieuwe recreatiepaden en nieuwe infrastructuur om het eiland bereikbaar te maken. De rust van de natuur bewaken was leidend.[119]

Tegenwoordig bepaalt het natuurbeleid op Schiermonnikoog nog steeds in sterke mate de ontwikkelingsprojecten, de ruimtelijke orde en de mogelijkheid tot activiteiten. Dit 'natuurlijk gezag' voedt ogenschijnlijk vanzelfsprekend de beheer – en inrichtingsplannen, die het beschermen en monitoren van de natuur als hoofddoel hebben.[120] Dit laat zien dat de natuurlijke waarde van het landschap prioriteit krijgt in het beleid rondom Nationaal Park Schiermonnikoog. Sinds de oprichting van Nationaal Park Schiermonnikoog wordt de toeristische en recreatieve sector echter wel uitgebreider geëvalueerd. In de beheer- en inrichtingsplannen is er aandacht en ruimte om het aantal overnachtingen, slaapplaatsen van de afgelopen jaren te bespreken en om het toerismebeleid te evalueren. Dit wordt echter voornamelijk gedaan om te monitoren wat de invloed van toerisme op de natuur is.[121]

Het huidige beleid van de gemeente en de organisatie van Nationaal Park Schiermonnikoog richt zich op het behoud van de toeristische sector en het behoud van de voorzieningen hierin, niet op de uitbreiding ervan. Daarom investeren de gemeente en Natuurmonumenten in wandelpaden en ruiterpaden en wordt ervoor gezorgd dat toeristen een zo 'puur' mogelijke natuurbeleving krijgen door zo min mogelijk hekken en borden te plaatsen. De gemeente en Natuurmonumenten trachten op die manier de balans tussen toerisme en wat de natuur aankan te vinden.[122]

Daarnaast richt het huidige beleid zich op de spreiding van het toerisme. Dit leidde tot een toename van het aantal overnachtingen gedurende het jaar. Dit beleid zorgt ervoor dat het hoogseizoen van Schiermonnikoog verspreider aantreedt.[123] Een verspreid hoogseizoen heeft voordelen voor de natuur, maar ook voor de ondernemers, omdat dit gedurende het hele jaar omzetgarantie biedt. De spreiding vindt daarnaast ook geografisch plaats. Het gebied rondom het dorp dat niet bij het Nationaal Park hoort, wordt zeer intensief ingezet voor toerisme.[124]

Aantal toeristen/slaapplaatsen/overnachtingsplaatsen

De groei van de dienstensector en de groei van de Nederlandse welvaart tussen voornamelijk 1950 en 1973 heeft gezorgd voor een groei van de toeristische sector.[125] Dit is duidelijk terug te zien in het aantal overnachtingsplaatsen. Daarnaast biedt het toerisme een neveninkomen voor de zeven boeren van Schiermonnikoog: sommigen richten groepsaccommodaties in. Voor veel boeren is dit een belangrijke bedrijvigheid, omdat de boeren geringe uitbreidingsmogelijkheden hebben en de melkprijzen fluctueren. De groepsaccommodaties dragen bij aan de stijging van het aantal overnachtingsplaatsen.

Het aantal overnachtingsplaatsen op Schiermonnikoog is afgenomen in vergelijking tot de vraag. Dat betekent dat Schiermonnikoog het hele jaar door toeristen ontvangt. Schiermonnikoog kende in 2006 het minste aantal bedden van de Waddeneilanden. Daarnaast was het percentage groepsaccommodaties aanzienlijk hoger dan bij de rest van de eilanden (46%). In de periode 2002-2006 zijn het aantal bedden op Schiermonnikoog stabiel gebleven. Dit heeft, zoals eerder besproken, voornamelijk te maken met het beleid om toerisme te behouden en niet uit te breiden.[126]

[119] Provinciale Planologische Dienst Friesland, *Een streekplan voor de Waddeneilanden,* augustus 1949. 12-03, 156. Tresoar, Leeuwarden.
[120] Frans Sijtsma en Gelijn Werner, *Recreatie en toerisme in het Waddengebied: toekomstige ontwikkelingsmogelijkheden en hun effecten op economie, duurzaamheid en identiteit* (Analyserapport, Raad voor de Wadden, 17 december 2008), 14.
[121] Overlegorgaan, *Beheer- en Inrichtingsplan*, 2.
[122] Overlegorgaan, *Beheer- en Inrichtingsplan*.
[123] Overlegorgaan, *Beheer- en Inrichtingsplan*, 44.
[124] Overlegorgaan, *Beheer- en Inrichtingsplan*, 58, 104.
[125] C.J.M Schuyt en Ed Taverne, *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag: Sdu uitgevers, 2000), 183-190.
[126] Sijtsma en Werner, *Recreatie,* 19-20.

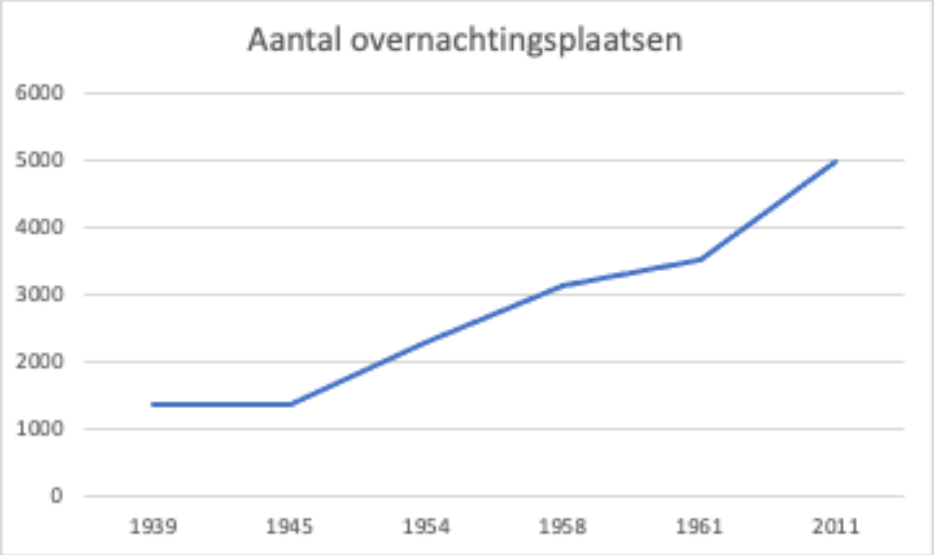

Figuur 18: Het aantal overnachtingsplaatsen van Schiermonnikoog, 1939-2011. Het aantal overnachtingsplaatsen is in deze periode van 1350 naar 5000 gestegen.[127]

Beroepsstructuur Schiermonnikoog

De dienstensector werd in de beroepstellingen van de jaren 1960 en 1961 niet opgenomen, maar alle banen die niet onder de landbouw of industriële sector vielen werden 'overige bedrijfstakken' genoemd. Vanaf 1971 werd de dienstensector wel expliciet opgenomen. In de kolom 'dienstensector en overige bedrijfstakken' zijn deze daarom gecombineerd. De toeristische sector valt in figuur 2 voornamelijk onder de sectoren 'Handel, hotel– en restaurantwezen, reparatie gebruiksgoederen Friesland' en 'Overige dienstverlening Friesland.'

Een aantal lange termijn ontwikkelingen zijn te onderscheiden in de periode 1960 tot 1971 en 1978 tot 1983 voor zowel Friesland als Schiermonnikoog. Ten eerste valt de afname van het aantal banen in de primaire sector op: in 1960 werkte 20,3% van de eilanders in de landbouw, in 1983 was dit gedaald naar 5%. Ook de secundaire sector kromp voor de gemeente Schiermonnikoog, van 39.8% in 1960 naar 23.3% in 1983. Tot slot valt op dat de toeristische sector (diensten en overige bedrijfstakken, Handel, hotel– en restaurantwezen, reparatie gebruiksgoederen) bij uitstek de grootste was voor de gemeente Schiermonnikoog van 1960-1983. Deze sector is ook aanzienlijk verder ontwikkeld dan de provinciale dienstensector. Omdat de provincie wel een sterkere primaire en secundaire sector had in deze periode, kan geconcludeerd worden dat toerisme de belangrijkste economische drijfveer was van Schiermonnikoog. Deze was veel sterker ontwikkeld dan die van de provincie Friesland.

[127] Economisch Technologisch Instituut voor Friesland, *Een onderzoek naar de betekenis van het vreemdelingenverkeer op Schiermonnikoog, in verband met de aanleg van een militair oefenterrein.* 12-15, 301. Tresoar, Leeuwarden.
Economisch Technologisch Instituut voor Friesland, *Een beknopt sociaal-economisch overzicht van Friesland.* 12-15, 313. Tresoar, Leeuwarden.
Overlegorgaan, *Beheer- en Inrichtingsplan.*
Sijtsma en Werner, *Recreatie.*

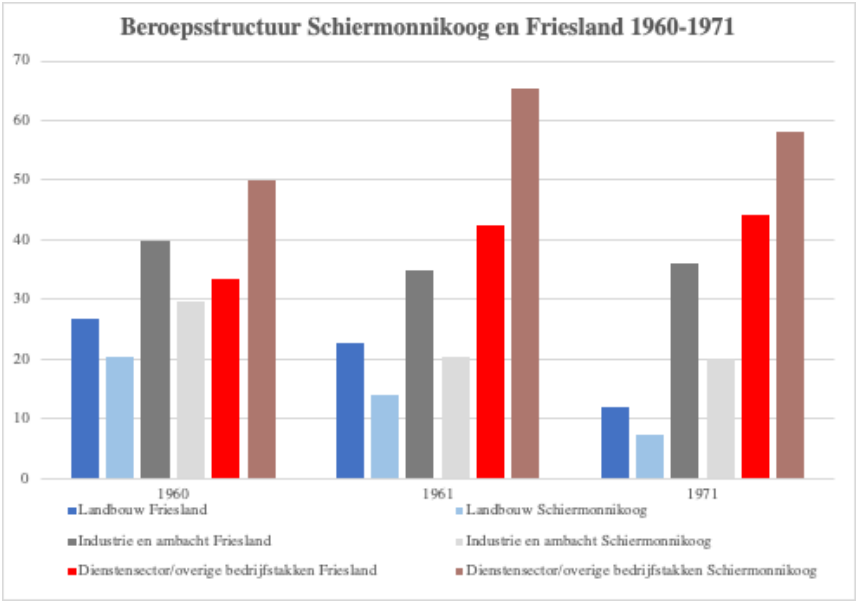

Figuur 19a: *De beroepsstructuur van Schiermonnikoog en Friesland van 1960 tot 1971 in percentages van de gehele beroepsbevolking.*[128]

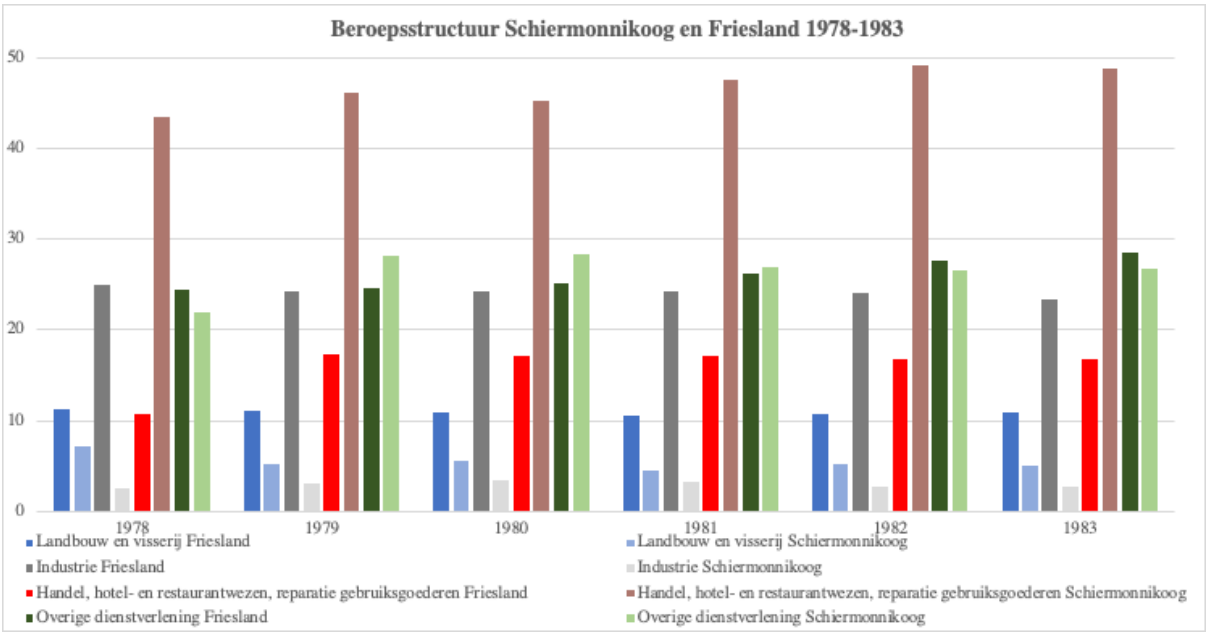

Figuur 19b: De beroepsstructuur van Schiermonnikoog en Friesland van 1978 tot 1983 in percentages van de gehele beroepsbevolking.[129]

Het landschap van de natuur

De natuur op Schiermonnikoog is de belangrijkste waarde in het beleid omtrent Nationaal Park Schiermonnikoog. Het idee van natuur lijkt makkelijk en voor iedereen begrijpelijk. We kunnen ons immers allemaal de vogels, de zee en de duinen voorstellen. Maar wat precies de grenzen zijn van natuur is in de loop van de afgelopen decennia aan grote verandering onderhevig geweest. De waarde die aan natuur werd gehecht vormt in de geschiedenis van natuurbeleid op Schiermonnikoog de kern. In de recente geschiedenis van het eiland zijn hierin drie perioden te onderscheiden: voor de Tweede Wereldoorlog, tijdens het beheer van de Domeinen tot 1989 en daarna onder beheer van Natuurmonumenten. Deze paragraaf zal laten zien dat

[128] Statistische Zakboeken des Noorden des Land, 1960-1971; Economisch Technologisch Instituut voor Friesland. *Werkgelegenheid in Friesland 1960-1971* (Leeuwarden: 1984).
[129] Statistische Zakboeken des Noorden des Land, 1978-1983; Economisch Technologisch Instituut voor Friesland. *Werkgelegenheid in Friesland 1978-1983* (Leeuwarden: 1984).

natuurbescherming op verschillende manieren vorm kreeg op het eiland en dat deze gevolg zijn van grote internationale en maatschappelijke ontwikkelingen.

Natuurbeleid voor WOII

Aan het begin van de twintigste eeuw werd één van de hoofdrolspelers van de Nederlandse natuurbescherming opgericht: de Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland (nu: Natuurmonumenten). De vereniging werd opgericht, omdat:

> ... uit de overtuiging, dat bij de neiging en noodzaak, die tegenwoordig bestaan, om den bodem zooveel mogelijk productief te maken, niet zelden het schoonste en belangwekkendste in de natuur gevaar loopt, om onherroepelijk verloren te gaan. En zoo zou dan het menschdom, wanneer het eenmaal grootere materieele welvaart heeft bereikt, met zijne schatten verlegen zitten, te midden van een dorre wereld.[130]

De angst voor verlies van de natuur komen duidelijk naar voren in de verantwoording van de oprichting van de vereniging. Deze angst had de decennia daarvoor internationaal al een grote rol gespeeld in de (her)waardering van natuur en natuurbescherming. De grote maatschappelijke ontwikkelingen van de Industriële Revolutie leidden tot een toenemende afstand tussen mens en natuur, wat een herwaardering van de natuur mogelijk maakte.[131] Deze herwaardering begon in de VS met de oprichting van het concept *Nationale Parken* en waaide over naar de rest van de (westerse) wereld. In Nederland werd het concept overgenomen door verschillende groepen en denkers, maar natuurbescherming kreeg pas echt praktische vorm met de oprichting van Natuurmonumenten in 1905, met als doel het instandhouden van de verschillende soorten gemeenschappen, landschappen en cultuurhistorische elementen van de Nederlandse natuur (in plaats van het originele idee van 'wildernis').[132] Met de oprichting van de vereniging zag ook het belangrijkst instrument in de Nederlandse natuurbescherming het licht: het natuurmonument. Dit werd de belichaming van de mooie en kwetsbare natuur en werkte via aankoop en beheer van gronden.[133]

Het eiland Schiermonnikoog was tot de Tweede Wereldoorlog in particulier bezit van verschillende eigenaren. Aan het begin van de twintigste eeuw was dat graaf Von Bernstorff. Het beleid rondom natuur was dan ook in zijn handen met als gevolg dat het nauwelijks bestond. Dit stond in schril contrast met de eigenaar daarvoor – John Erik Banck – die meer waarde hechtte aan het eiland. Dit zorgde voor de nodige frustratie bij de staat, zo blijkt uit een rapport geschreven in 1921 over de vraag of en zo ja, welke belangen de staat zou hebben bij aankoop van het eiland Schiermonnikoog. Er volgt een uitgebreide beschrijving van het eiland en zijn natuur. Van de verschillende typen grond - bedijkt grasland, niet-bedijkt grasland en de duinen, wordt de waarde benoemd. Deze is in eerste instantie economisch, maar zodra deze ontbreekt, zoals bij de duinen, wordt de waarde uitgedrukt in natuurschoon. Het advies aan het Staatsbosbedrijf luidt dan ook dat het belang van de aankoop van het eiland nauwelijks financieel interessant is, maar vanuit een algemeen belang beredeneerd kan worden. Niet in de laatste plaats omdat het badhotel met uitsterven wordt bedreigd door de zee. De economische, maar ook zeker de natuurlijke waarde wordt op Schiermonnikoog vooral toegedicht aan zijn functie als badplaats.[134] De zorgen over het hotel bleken overigens terecht: het badhotel ging in 1923 verloren in de zee, waardoor Schiermonnikoog een deel van haar aantrekkingskracht kwijtraakte.

[130] Vereeniging tot behoud van natuurmonumenten in Nederland (Amsterdam: Vereeniging tot behoud van natuurmonumenten in Nederland, 1914), 1.
[131] Henny van der Windt, *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990* (Amsterdam: Boom, 1995), 27.
[132] Van der Windt, "Parks," 208.
[133] Van der Windt, *En dan*, 247.
[134] Nationaal Archief, toegangsnummer 2.11.50, Inventaris van het archief van Staatsbosbeheer 1899-1950, inventarisnummer 297, stukken betreffende het op verzoek van de minister van Waterstaat uitbrengen van een rapport over de vraag of en zo ja, welk belang het Staatsbosbedrijf kan hebben bij de aankoop van het eiland Schiermonnikoog, 1921-1923.

Afbeelding 10: De ruïne van het ooit zo prestigieuze badhotel op Schiermonnikoog, ca. 1925.[135]

De tijd van de Domeinen

De vooroorlogse praktijk leerde dat meer duidelijkheid nodig was over de praktische betekenis van de natuurreservaten. Het werd duidelijk dat bepaalde doelen van de bescherming elkaar tegenspraken - ongerepte natuur, gevarieerde natuur en economische winst. Hierdoor werd een nieuw instrument gecreëerd: beheersplannen. Met de praktische wijziging veranderde ook het blikveld van natuurbeschermers. Niet enkel de ongerepte natuur verdiende bescherming, ook de door mensen beheerde terreinen verdiende dat. De grenzen tussen natuur en landschap vervaagden en werden meer en meer inwisselbaar.[136]

Na de confiscatie wees de Staat in 1947 het beheer van het eiland toe aan de Dienst der Domeinen, afdeling Groningen (onderdeel van het ministerie van Financiën). Het beheer van de Domeinen betrof niet het hele eiland, want Rijkswaterstaat beheerde het strand en de andere delen van de kust.[137] Een ingestelde commissie, Commissie van beheer van Schiermonnikoog, schreef in deze tijd meerdere rapporten over beheer en inrichting van het eiland - geheel in lijn met de nieuwe praktijk van natuurbescherming in Nederland.

De waarde die aan natuur werd gehecht voorkwam het plaatsen van een militair oefenterrein op het eiland. Dit was een teleurstelling voor het Rijk, dat hoopte dat het algemeen landelijk belang boven het natuurbelang van het 'kleine' eiland zou gaan. Andere stukken die de Commissie van beheer van Schiermonnikoog schreef betreffen het onderhoud van de eendenkooi (die werd verwaarloosd door de eigenaar), het onderhoud van de dijk en het verbeteren van de mogelijkheden tot landbouw.[138] Ook het beplanten van de (binnen)duinen en het maaien van de kwelder werd uitgevoerd door de Domeinen.[139] Het is dus duidelijk dat de Commissie zich niet enkel bezighield met puur natuurlijke zaken van het eiland, maar juist cultuurlandschap en productief landschap in combinatie met behoud van natuur naar voren komen. Naast de waarde die de Commissie hechtte aan de natuur van Schiermonnikoog, kwam er meer landelijk ook aandacht voor de schone natuur. Zo werd in 1948 een lijst gemaakt door Natuurmonumenten van bijzondere natuur in Nederland, waarbij het oostelijk deel van Schiermonnikoog, vanwege de grote natuurwetenschappelijke waarde als 'echt juweel' werd bestempeld.[140]

Natuurmonumenten in het spel

Rond 1970 veranderde de natuurbescherming in Nederland opnieuw. In 1969 had Nederland zich namelijk aangesloten bij de overeenkomsten van de International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN). Dit internationale samenwerkingsverband houdt zich bezig met natuurbehoud, bescherming van belangrijke ecosystemen en de instelling van Nationale Parken.[141] De aansluiting bij IUCN viel samen met

[135] Het weggeslagen badhotel op Schiermonnikoog ca. 1925, Tresoar, fotonummer 19149, Familie- en bedrijfsarchief Hepkema.
[136] Van der Windt, *En dan*, 249-250.
[137] Rietman, *Schiermonnikoog*, 17.
[138] Tresoar, toegangsnummer 12-01, Provinciale en Gedeputeerde Staten van Friesland 1919-1961, inventarisnummer 1508, Stukken betreffende de eigendomsovergang, de regeling van de status, de beheers- of gebiedsindeling en de Commissie van Beheer van Schiermonnikoog, 1936-1967.
[139] Rietman, *Schiermonnikoog*, 17.
[140] Van der Windt, *En dan*, 125.
[141] Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, *Nationale Parken in Nederland* (Den Haag: IFZ Bedrijfsuitgeverij, 2005), 13.

het politiseren van zorgen over de landbouw en zijn giftige afvalstoffen. Steeds meer burgers, en een ontluikend aantal maatschappelijke milieuorganisaties, zagen de intensieve landbouw als groot gevaar voor de natuur.[142] In de jaren 1970 en 1980 kreeg de natuurbescherming onder andere vorm door het oprichten van de Nationale Parken. De doelen van deze parken werden als volgt opgesteld: intensivering van natuurbeheer en -ontwikkeling, stimulering van natuur- en milieueducatie, bevordering van natuurgerichte recreatie en bevordering van onderzoek.[143]

Schiermonnikoog, met de schone natuur en het praktische voordeel dat het eiland al in bezit was van de Staat, kwam hoog op het lijstje van mogelijke Nationale Parken te staan. In 1989 werd het eiland het eerste officiële Nationale Park uit staatsinitiatief. Het beheer van het eiland werd grotendeels overgedragen vanuit de Domeinen naar de Vereniging Natuurmonumenten. Grotendeels, omdat de Banckspolder, het dorp en de kust buiten de afbakening van het Nationale Park vielen en dus ook niet door Natuurmonumenten beheerd worden.

Het landelijk Nationale Parken-beleid vereiste het opstellen van een Beheer- en Inrichtingsplan (BIP), waarin plannen staan voor natuurbescherming en inzetten van het Park voor recreatie- en educatie doeleinden. Het BIP wordt besproken en gesanctioneerd door het overlegorgaan - ook een vereiste vanuit het landelijke Nationale Parken-beleid. In een regeling uit 2007 vinden we de officiële samenstelling van het overlegorgaan, bestaande uit zeven vertegenwoordigden leden:[144]

- De gemeente Schiermonnikoog
- De provincie Fryslan
- De Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland
- Bevolking Schiermonnikoog (drie vertegenwoordigers)

Namens de gemeente neemt dikwijls de burgemeester deel, de provincie Fryslân vaardigt een ambtenaar af die tevens het secretariaat voert over het overlegorgaan. Het ministerie wordt vertegenwoordigd door iemand van Rijkswaterstaat. De zetels van de bevolking van Schiermonnikoog worden ook ingevuld door lokale verbanden: het Schiermonnikoog Ondernemers Verbond, Natuur- en Vogelwacht Schiermonnikoog en Boerenbelang Schiermonnikoog. In 1986 werd het eerste BIP geschreven voor het Nationaal Park 'in oprichting'.

Uit dit BIP, en ook uit de eerdere hoofdstukken, blijkt dat er in de jaren voor de oprichting van het park een spanningsveld bestond tussen de natuurlijke en economische waarden. Het BIP van 1986 vermeldt dan ook dat de instelling van het Nationaal Park geen nadelige effecten mag hebben op de sociaal-economische situatie van het eiland.[145] Het derde BIP uit 2011 benoemt dat de (sociaal-economische) belangen van de eilanders inderdaad belangrijk zijn, maar dat het ook het geval kan zijn dat het algemene belang groter is dan dat van de eilanders. Het bijzondere echter van het eiland is dat de economie (deels) afhankelijk is van de natuur. De economie van het eiland bestaat voor een aanzienlijk deel uit toerisme. Deze toeristen komen voor de rust, ruimte en unieke natuurbeleving naar het eiland. De balans tussen het behouden van de natuur en het tegelijk niet te veel inperken van de ondernemers in de toeristische sector staat dan ook hoog op de prioriteitenlijst van de BIP's. De banden tussen de eilanders – die zich sterk verbonden met hun Lytje Pole – en Natuurmonumenten zijn niet altijd even goed geweest. De laatste jaren is er hard gewerkt om de communicatie te verbeteren, dat de band in positieve mate heeft beïnvloed.[146]

[142] Van der Windt, *En dan*, 251.
[143] Samenwerkingsverband Nationale Parken, *Ontstaansgeschiedenis,* 5.
[144] Redactie, "Regeling aanwijzing nationale parken," *Staatscourant*, 15 augustus 2007.
[145] Tresoar, toegangsnummer 54-01 Staatsbosbeheer Friesland, inventarisnummer 202 Beheers- en Inrichtingsplan Nationaal Park in oprichting Schiermonnikoog, 1986.
[146] Overlegorgaan, *Beheer- en Inrichtingsplan*, 45.

Afbeelding 12: Nationaal Park Schiermonnikoog, de mooie en unieke natuur van het eiland wordt beschermd door de status van 'Nationaal Park'.[147]

[147] "Het mooiste Nationaal Park van Nederland," *Nationaal Park Schiermonnikoog*, geraadpleegd via https://www.np-schiermonnikoog.nl/.

Deel 2: Spanningsvelden

> Elk landschap doet zich op het eerste gezicht voor als een enorme chaos die iemand vrijlaat om te kiezen welke zin hij eraan wenst te geven'.[148]

Dit citaat van de Franse antropoloog Claude Levi-Strauss past goed bij het perspectief dat wij in dit landschapsbiografisch essay innemen. Dat perspectief gaat ervan uit dat op waarden gebaseerde ideeën bepalend zijn voor de wijze waarop wij het landschap zien en wensen vorm te geven. Levi-Strauss gebruikt het woord 'zin'. Inderdaad is landschap verbonden met zingeving. Het tastbare en zichtbare landschap is de materiële basis die in een nauwe wisselwerking staat met onze immateriële overtuigingen.

Hoewel deze immateriële overtuigingen niet met zoveel woorden zijn benoemd in deel 1, is het evident hoezeer zij het landschap op Schiermonnikoog bepaald hebben. Het productieve landschap van de boeren komt voort uit het streven naar praktisch nut. Diepgeworteld utilitarisme laat velen het landschap beleven als de omgeving waarop gewassen groeien en koeien grazen. Het leven van het land zorgt voor welvaart in onze samenleving – zonder boeren geen eten.

De waarden achter recreatie & toerisme hangen samen met de hang naar ontspanning. Zich ontspannen, in letterlijke Franse vertaling *se récréer*, is afgeleid van het latijnse *recreare* dat 'opnieuw scheppen' en 'weer doen opleven' betekent. Mensen hebben behoefte aan het loskomen van de alledaagse sleur. Het effect van de bootreis, het strand, de schelpenpaden werkt als verkwikkend. Het geeft dagjesmensen en vakantiegangers nieuwe energie die zij, eenmaal terug op de wal, inzetten om hun complexe levens verder te leven. Voor ondernemers in de recreatie- en toerismebranche geldt dat zij landschap zien als een belangrijke basis voor hun verdiensten. Het toeristische landschap is nuttig, maar wel op een andere manier nuttig dan landbouw en veeteelt.

Natuur, tenslotte, is verbonden aan een set van waarden die in wisselende samenstelling bepalend kan zijn voor de wijze waarop naar landschap gekeken kan worden. We noemen drie sets van waarden als voorbeeld.[149] Zoals de waardenset 'zorg en empathie', die leidt tot de overtuiging dat we planten en dieren geen kwaad mogen doen. Of het gaat om 'zuiverheid en schoonheid', waarden die samenhangen met esthetische en/of religieuze idealen die weerspiegeld worden in het natuurlijke landschap. Tenslotte de set van waarden die te herleiden zijn op gevoelens van rechtvaardigheid. Deze set hangt samen met oordelen over de verhouding tussen de mens en de omgeving, en gaat bijvoorbeeld uit van wederkerigheid en het gevoel dat mensen zich niet boven de natuur mogen stellen. Natuurwaarden kunnen verschillend zijn, waardoor betrokken die zich verbonden voelen met de natuur ook niet altijd op eenzelfde manier naar het landschap kijken. Zo zouden de vogelbeschermers de wilde katten op Schiermonnikoog het liefste afschieten, terwijl faunabeschermers deze dieren juist geen kwaad willen doen. In de afgelopen jaren hebben de eilanders, Natuurmonumenten en de gemeente gezamenlijk het probleem van de wilde katten bij de kop gepakt, waarbij het Nationaal Park een bemiddelende rol heeft gespeeld.

De waarden waarmee we naar het landschap kunnen met elkaar botsen als ze verschillend of zelfs tegengesteld zijn. Dit leidt tot spanningen die beschreven en begrepen moeten worden. Op basis van onze landschapsbiografische onderzoekingen zien we drie spanningsvelden.

(1) Tussen behouden en vernieuwen

In deel 1 is beschreven hoe mensen het landschap vormden tot landbouwgrond, recreatieruimte of natuur. We brachten hun drijfveren in verband met waarden, die de ingrepen in het landschap kunnen verklaren. Het eeuwenoude samenspel heeft geleid tot het veelzijdige landschap van Schiermonnikoog. Vooral in de afgelopen anderhalf eeuw is heel veel aangepast en gemaakt. Verschillende typen mensen kunnen er zingeving (Levi-

[148] Claude Lévi-Strauss, *Het trieste der tropen* (Atlas: Amsterdam/Antwerpen, 2004), 58.
[149] Tjirk van der Ziel, Willem Buunk en Marloes van der Weide, *Van geborgenheid tot ongetemdheid. De moraal van het streekverhaal en de waarden achter opvattingen over natuur* (Zwolle: Windesheimreeks Kennis en Onderzoek, 2017).

Strauss) vinden, of het nu landbouwers, recreanten of natuurliefhebbers zijn. Waarom zou je de formule eigenlijk veranderen? Van wie moet er eigenlijk iets veranderen aan dat Nationale Park, waar is dat goed voor?

Deze overtuiging drong tot ons door in meerdere gesprekken die wij met eilanders hebben gevoerd. Soms werd dat gevoel uit het binnenste van onze gesprekspartners verwoord. Soms werd het ook in reflectieve zin benoemd, als een karaktertrek van de lokale samenleving als geheel. Deze reflectie strookt met interviews onder jongeren die door andere onderzoekers werden afgenomen. Niet zonder teleurstelling vertelden zij over hun gevoel dat vernieuwing tegengehouden werd. Conservatisme op het eiland werd als een 'zwakte' aangemerkt. De jongeren vonden dat 'de oudere bevolking van het eiland behouden is: (…) "ik heb heel vaak geprobeerd om dingen anders te krijgen en te doen, en elke keer zeggen ze, nee dat doen we al jaren zo"'.[150]

Het behouden van de status quo heeft een belangrijke functie. De lokale samenleving op Schiermonnikoog is kleinschalig. De bevolking is net iets grijzer dan gemiddeld, in absolute en relatieve zin zijn er weinig schoolgaande kinderen. Het aantal ondernemers en andere dragende krachten is beperkt. Het eiland is op tal van manieren erg afhankelijk van de vaste wal. Te midden van al deze onzekerheden is ritme en voorspelbaarheid een groot goed. Teveel en teveel tegelijkertijd overhoop halen kan (te)veel van de lokale samenleving vragen. Individu en collectief kunnen te weinig hulpbronnen hebben om dingen anders te doen. Het risico van vernieuwing is dan de ontwrichting van de lokale samenleving. Jongeren willen iets, ze willen 'met de tijd meegaan'.[151] Ouderen, met meer levenservaring, denken te weten wat voor moeite en energie dit kost – en reageren van daaruit soms terughoudend.

Bovendien, en dit spreekt wederom voor de behoudende kant van het spectrum, is Schiermonnikoog geen openluchtmuseum. Er is wel degelijk ruimte voor langzame verandering. Weliswaar niet in revolutionaire zin, maar wel verandering is stapjes. Bij het Nationaal Park zien we het terug in de Beheer- en Inrichtingsplannen, die periodiek herzien worden en waarin steeds wel wat wordt aangepast. We zien het ook aan nieuwe initiatieven, zoals een Pluktuin waarvan steeds meer dorpsbewoners groente en fruit kopen. Een tegelwijsheid leert ons echter: 'Als je doet wat je deed, krijg je wat je kreeg'. Schiermonnikoog kreeg in de twintigste eeuw een ingewikkelde samenleving, waarin landbouwers, natuurliefhebbers, toeristen en/of recreatieondernemers soms in onbegrip langs elkaar heen leven. Met de komst van het Nationaal Park kreeg Schiermonnikoog openlijke botsingen tussen verschillende waarden. Hoewel de dialoog minder fel wordt gevoerd, zijn de onderliggende spanningen geenszins verdwenen.

Daarnaast is het de vraag of Schiermonnikoog het veranderen-in-kleine-stapjes vol kan houden. Niemand kan ontkennen dat de klimaatadaptatie en energietransitie gevolgen heeft voor Schiermonnikoog. Inwoners en ondernemers zullen, net als ieder ander, meer zelfvoorzienend moeten worden. Fossiele brandstoffen zullen schaarser worden, wat ook effect kan hebben op de bereikbaarheid van Schiermonnikoog. Wat nu nog meer speelt: de Waddenregio staat ingekleurd voor grote ingrepen. De kleine gasvelden, de ruimte voor windmolens op de Noordzee en de onvermijdelijke infrastructuur die hierbij komt kijken - het zal gevolgen hebben. Structureel is er de zorg om de veiligheid, het is de eeuwenoude zorg voor het temmen van de zee maar dan in een nieuw tijdsgewricht. Tenslotte moet de leefbaarheid genoemd worden. Hoe lang kan de basisschool nog bestaan? Hoelang kunnen andere voorzieningen overeind blijven? Zijn er straks nog genoeg mensen om zowel de toeristenstroom als de vergrijzing in goede banen te leiden?

Aan deze Grote Vraagstukken zal het Nationaal Park niet ontkomen. Betrokkenen zullen de bredere opgaven voor ogen moeten houden. Het zijn deze opgaven die mogelijk tot meer verandering nopen dan er sinds de totstandkoming van het Nationaal Park in de jaren 1970 en 1980 heeft plaatsgevonden. Als de Grote Vraagstukken betrokken worden op het Nationaal Park, dan zou 'nik's of 'zo weinig mogelijk' doen weleens de slechtst denkbare optie kunnen zijn.

(2) Voorbij de strakke ordening

[150] Wilma de Vries, Inge de Vries en Sanne Wiegersma, *Het geluid van jongvolwassenen van de Friese waddeneilanden. Een onderzoek naar sterktes, zwaktes, kansen en bedreigingen van het wonen op de Friese Waddeneilanden* (Leeuwarden: Partoer, 2014), 37.
[151] De Vries et al., *Het geluid*, 37.

De Duitse socioloog Niklas Luhmann zag in onze samenleving allemaal systemen die naast elkaar bestaan.[152] Elk systeem, of het nu de economie, de politiek, of de kunsten betrof, had zijn eigen regels. De systemen worden bepaald door een eigen taal en cultuur. Het idee dat een samenleving in afzonderlijke systemen uiteenvalt, kan ons helpen om de situatie op Schiermonnikoog te begrijpen. Vanuit een pragmatische versimpeling kunnen we hier drie systemen (of 'sectoren', of 'domeinen') ontwaren: landbouw, recreatie en toerisme, en natuur.

Het ontstaan van die systemen is een historisch proces. Vanaf de negentiende eeuw kwam het toerisme naast de landbouw te staan. Toerisme kreeg eigen organisaties, eerst in de VVV en later ook in de verenging van lokale ondernemers. Er ontstond een nieuwe leefwijze op het eiland: die van toerist (of toeristisch ondernemer). De landbouw ontwikkelde zich eveneens tot een eigen sector met herkenbare organisaties. We zagen hoe er een zuivelcoöperatie werd opgericht waar boeren in samenwerkten. De komst van het Nationaal Park was een stimulans voor verdere organisatie, zodat het 'boerengeluid' te horen zou zijn. De nieuwste organisatievorm is de samenwerking rond het kaasmerk 'Van Schier', die is ingegeven door de zoektocht naar oplossingen voor het stikstofprobleem.

Landbouw en toerisme gaan over het algemeen goed samen. We zien dat bij de agrarische ondernemers die hun bedrijf met voorzieningen voor overnachtingen hebben uitgebreid. In de naoorlogse tijd was er wel eens een botsing. Bijvoorbeeld doordat Domeinen haar boerderijen vooral als landbouwbedrijven zag; vermenging met toeristische functies werd aanvankelijk tegengewerkt. Maar de grootste botsing tussen sectoren kwam toen de natuur zich als een derde sector ging manifesteren. Voortekenen zagen we al in de jaren 1920, toen een overheidsrapport het natuurschoon van Schiermonnikoog beschreef. Na de confiscatie werd het eiland overheidsbezit, en ontstond er beleid voor natuur. Eerst nog voorzichtig en ad hoc, maar vanaf de jaren 1970 steeds explicieter. De aanwijzing en inkadering tot Nationaal Park is een van de hoogtepunten in dit proces. Hiermee ontstond ook een conflict met het landbouwsysteem. De belangrijkste waarden van beide systemen gaan in sommige gevallen niet goed samen.

Het ontstaan van verschillende systemen is niet uniek voor Schiermonnikoog. We zien het overal, met nog veel meer kracht en differentiatie als de beschreven driedeling. Een drijvende kracht is de naoorlogse modernisering en bevolkingsgroei geweest, die in goede banen geleid moest worden. Beleidsmakers reageerden door de ruimte te ordenen. Er ontstonden speciale zones (met bijbehorende systemen) voor woningbouw, landbouw en werkgelegenheid, natuur, recreatie & toerisme. De jaren 1970, niet toevallig het decennium waarin het Nationale Parken beleid werd geïnitieerd, vormde het hoogtepunt van dit zoneringsbeleid.

Sindsdien, en met name in het eerste kwart van onze eigen 21ste eeuw, worstelen we met het sectorale denken. Er is een enorme afhankelijkheid tussen al die grootheden die eindigen op -bouw: de stedenbouw, landbouw, natuurbouw enzovoort. We beseffen ons dat belijnen en zoneren in theorie wel mogelijk is, maar dat dit steeds meer op gespannen voet staat met de werkelijkheid. De verschillende systemen beïnvloeden elkaar zo sterk dat je ze nauwelijks meer kunt scheiden van elkaar. We zien hoe verschillende sectoren elkaar overlappen, zowel in de fysieke ruimte als in een sociale gemeenschap. We zien hoe bestuurders, beleidsmakers en maatschappelijke organisaties worstelen om, voorbij het oude ordeningsdenken, de systemische overlap beheersbaar te maken. Het leidt tot processen die taai en traag gaan, maar waarbij ook veel creativiteit en innovatiekracht komt kijken.

De discussie rond het Nationaal Park Nieuwe Stijl kan als een soortgelijk proces gezien worden. Het is een kansrijke poging om systemen met elkaar in verbinding te brengen. De vraag die zich daarbij opdringt, is wat het belijnen en zoneren van een Nationaal Park ons kan brengen. Er is een spanningsveld tussen functionele helderheid enerzijds en het leggen van creatieve verbindingen anderzijds. Het aanwijzen (en daarmee ook uitsluiten) van functies aan een gebied geeft duidelijkheid, maar zorgt ook voor botsingen tussen waarden waarmee naar dat gebied gekeken wordt. Het kan leiden tot een *zero/sum game*, waarin de winst van het ene belang ten koste gaat van het andere belang. Valt dit te voorkomen? Kunnen er meer win/win situaties gecreëerd worden, en tot hoever kun je gaan? Wat is het moment dat je wel moet afruilen tussen het ene 'systeem' en het andere?

[152] Niklas Luhmann, *Soziale Systeme: Grundriß einer algemeinen Theorie* (Frankfurt: Suhrkamp, 1984).

(3) Van wie is Schiermonnikoog?

Het botsen van meningen schept automatisch een politiek spanningsveld rondom het Nationaal Landschap Schiermonnikoog. We stuiten hier op de fundamentele vraag: van wie is Schiermonnikoog? Wie mag op basis van welke legitimiteit beslissen over wat er met het landschap gaat gebeuren? *High politics*, de politiek die gemaakt wordt in Den Haag en Brussel, komt hier samen met de lokale democratie.

Er is onder veel inwoners van Schiermonnikoog een argwaan jegens politieke invloeden 'van de wal'. Met minder dan 1.000 inwoners valt het dorp Schiermonnikoog samen met de gelijknamige, piepkleine gemeente Schiermonnikoog. Wie het vernieuwde gemeentehuis binnentreedt loopt zo door naar de compacte raadzaal waar drie lokale partijen de lokale democratie dragen. Maar de idee dat het beleid voor Schiermonnikoog in die raadszaal wordt gemaakt, is een illusie die ook de lokale politici al lang hebben opgegeven. Op de belangrijkste gebeurtenissen heeft de gemeente nauwelijks invloed. De containerramp met het ms Zoë, de boringen in de Waddenzee en de dreigende stroomkabel voor het transport van windenergie zijn recente voorbeelden. Uit de mond van een lokaal politicus tekenden wij een veelzeggend citaat op: 'Het maakt niet uit wat je zegt, "ze" doen toch wat ze willen'. Het is een defaitistische verzuchting die het gevoel blootlegt dat de autonomie van de lokale samenleving ontnomen is.

In de landschapsbiografische beschouwingen hebben we aandacht besteed aan de ontstaansgeschiedenis van het Nationaal Park. We zagen hoe het besluit tot aanwijzing van het Nationaal Park in Den Haag werd genomen. Aanvankelijk werd de bevolking nauwelijks betrokken. Door deze top-down aanpak werd het Nationaal Park onthaald met hetzelfde gevoel van gefnuikte autonomie. Veel eilanders voelden niets bij deze bijzondere status en vonden dat het ze was opgedrongen. Natuurmonumenten werd ervaren als een vreemde beheersmacht, wiens autoriteit geteisterd werd door het stukknippen van afrastering. Natuurmonumenten bracht bovendien een taal met zich mee waarmee het de eilanders van zich vervreemde. Het gebied wat eilanders op hun duimpje kenden, waarin zij waren opgegroeid, werd door Natuurmonumenten als 'Park' beschreven dat 'ontdekt' en 'beleefd' kon worden. In gesprekken met eilanders kwamen we iemand tegen die 'braakneigingen' van deze taal kreeg.

Overigens waren niet alle eilanders tegen het Nationale Park. Ondernemers in de Recreatie&Toerisme zagen het voordeel in van deze internationale status. Het betekende meer bekendheid en meer aanzien. Ook natuurbeschermers zagen voordeel in de natuurbeschermende werking van het etiket 'Nationaal Park'. De boeren waren, zoals we zagen, hadden vanaf het begin een gespannen relatie omdat ze hun vrijheid beknot zagen. Al deze verschillen, die wortelen in verschillende waarden, kwamen bij elkaar in het 'Overlegorgaan'. Dit orgaan heeft een wettelijke basis. Ieder Nationaal Park moet er eentje hebben en elk overlegorgaan moet zijn instemming geven aan de beheer- en inrichtingsplannen. Het overlegorgaan is daarmee een democratische uitlaatklep voor belanghebbenden die hun mening over het park kwijt willen.

Desondanks blijft de relatie tussen eilanders en het Nationale Park gespannen. Veel inwoners blijven een argwanend gevoel houden; nog steeds tref je nauwelijks bordjes op het eiland aan waarop 'nationaal park' staat. Dat het overlegorgaan deze spanningen niet heeft kunnen wegnemen, is wel begrijpelijk. De discussies daar hebben een verstandelijk karakter en spitsen zich toe op de technische invulling van de beheer- en inrichtingsplannen. Voor een warme relatie tussen park en het hele eiland is meer nodig dan alleen verstand. Hier komt ook gevoel bij kijken, en met dat gevoel is vanaf het begin van de oprichting te weinig rekening gehouden. Wat betekent het Nationaal Park voor een scholier? Voor een gezin? Voor het raadslid, de sportvereniging, het dorpshuis – kortom alle individuele en collectieve krachten van de lokale samenleving?

Het zijn deze vragen die, in het licht van de nieuwe stijl-ambities rond verbreding en verbinding, cruciaal zijn. Daarbij is het de kunst om empathie op alle niveaus te bevorderen. Empathie bijvoorbeeld voor het gevoel van het Park als een opgedrongen *fremdkörper*. Empathie ook voor de natuurwaarden die veel betrokkenen in het Nationale Park leggen. Kennis van de landschapsbiografie kan daarbij helpen. De landschapsgeschiedenis geeft inzicht hoe de verschillende waarden zijn opgekomen en, zo goed en zo kwaad als het kan, naast elkaar kunnen bestaan. Relativeringsvermogen wordt ook bevorderd door het inzicht dat de lokale samenleving nooit volledig autonoom was. Het klooster, het gewest Fryslân, particuliere bezitters en (vanaf 1945) de Nederlandse Staat: de invloed van buitenaf is zo oud als Schiermonnikoog zelf. De afhankelijkheden van hogere machten is niet specifiek Schiermonnikoogs: elke lokale samenleving staat in verbinding met regionale, nationale en internationale ontwikkelingen.

Conclusie

We hebben deze landschapsbiografische ontdekkingstocht niet voor niets afgelegd. Aan het begin van ons essay beloofden we, dat onze bijdrage helpend zou zijn in het voorstelbaar maken van een Nationaal Park Nieuwe Stijl. Een stijl is volgens de Van Dale een 'manier van optreden, wijze van aanpakken en uitvoeren'. Het is onze overtuiging dat nieuwe manieren, werkwijzen, en uitvoeringsprincipes kan helpen om de door ons benoemde spanningsvelden te ontladen. Cruciaal daarvoor is een proces waaraan de belangrijkste betrokkenen bij Schiermonnikoog deelnemen. Dus niet alleen ambtenaren en professionals van overheden en Natuurmonumenten. Maar ook alle andere betrokkenen die een plek hebben in het Overlegorgaan.

In dat proces zouden de spanningsvelden betreden moeten worden. Het betreden van het derde veld, dat van het betwiste eigenaarschap, moet leiden tot meer gedeeld eigenaarschap. Eigenlijk zou het Park van iedereen moeten worden. Dit kan bereikt worden door een gedeeld gevoel over het waarom van het Nationale Park. Het *waarom* ligt eigenlijk wel voor de hand. Er zijn mondiale uitdagingen als klimaatverandering, wateronveiligheid, energietransitie. Deze zetten het voortbestaan van het toch al kwestbare Schiermonnikoog onder druk. Anticiperen is noodzakelijk, maar de uitdagingen zijn zo complex dat onderlinge samenwerking een vereiste is. En voor die onderlinge samenwerking is vertrouwen nodig. Vanuit gedeelde urgentie en vertrouwen in elkaar zou een collectieve missie voor het Park kunnen ontstaan. Welke gedeelde problemen lost het Park op? Welke gedeelde mogelijkheden biedt het Park? In de 20ste eeuw is dit gesprek nooit gevoerd, omdat het Park uit de koker van het sectorale natuurbeleid kwam. In de 21ste eeuw is zo'n gesprek echter cruciaal, omdat de wederzijdse afhankelijkheden steeds groter zijn geworden, en steeds groter zullen worden.

Vanuit een gemeenschappelijk idee kan ook gewerkt worden aan de verhouding tussen belangen. Belangen, zo was ons uitgangspunt, wortelen in waarden die het landschap vormgeven. Die waarden zitten zo diep dat ze in zekere zin tijdloos zijn. We zagen hoe het landschap veranderde, zonder dat de onderliggende waarden eigenlijk veranderden. Met andere woorden: nieuwe landschapsvormen kunnen samengaan met het behoud van de waarde en zingeving die mensen eraan hechten. Dit inzicht biedt ook een perspectief op de ontlading van het eerste en tweede spanningsveld. Landschapsbiografisch inzicht leert dat landschap voortdurend verandert: er is geen decennium dat statisch is, waarin niets aan het landschap gebeurt. Landschap is nooit af, mensen scheppen land altijd maar door. Behoud kan daarom samengaan met verandering. Sterker: we moeten soms veranderen om de waarde die we aan iets hechten te kunnen behouden.

Het zijn deze conclusies die kunnen helpen bij het voorstelbaar maken van een Nationaal Park Nieuwe Stijl. Het zijn vier hele complexe woorden. Een meeuw zal ze nooit gebruiken, en de mens zal er meer dan eens zijn wenkbrauw over ophalen. Maar dat is nu eenmaal niet anders. Onze 21ste eeuw is zo complex geworden, dat we abstracties nodig hebben om elkaar te vinden. Het Nationaal park Nieuwe Stijl kan zo'n abstractie vormen, mits het concreet gemaakt wordt op, maar vooral *met* Schiermonnikoog.

Het ligt niet in de vorm van een essay besloten om met adviezen te eindigen. Toch ligt er een aanbeveling besloten in deze laatste zin: Het Nationaal park Nieuwe Stijl kan zo'n abstractie vormen, mits het concreet gemaakt wordt op, maar vooral *met* Schiermonnikoog.

Verantwoording

We keken door een fysisch-geografische, historisch-ecologische en een sociaaleconomische bril naar het eiland. Bovendien was er aandacht voor het politieke aspect in de omgang met het landschap van Schiermonnikoog. Binnen het eerste en tweede thema werd gebruik gemaakt van een geomorfoloschie en bodemkundige analyse van het eiland, waarbij gebruikt werd gemaakt van bestaande geomorfologische, bodemkundige en paleogeografische data. Om de historische biotoop van het eiland door de eeuwen heen te kunnen schetsen, werd gebruik gemaakt van literatuuronderzoek, analyse van vegetatiekundige gegevens en waterstaatskundige gegevens en analyse van historisch kaartmateriaal. Daarnaast werd het digitaal ontsloten archief van de Nederlandse kranten doorgespit.

Het derde thema en de sociaal economische en maatschappelijke onderzoeksmethoden bestond grotendeels uit een kwantitatieve reconstructie van de bevolking op Schiermonnikoog, met aandacht voor de leeftijdsopbouw. Waar mogelijk werd inzicht geboden worden in de structuur van de economie, gemeten naar aantallen bedrijven en/of beroepsbevolking.

In het vierde thema, de politieke geschiedenis ten aanzien van het landschap, reconstrueerden we hoe het na-oorlogse landschap eerst door Domeinen en vanaf 1989 door Natuurmonumenten werd beheerd en ingericht. We keken naar de instrumenten waarmee het beheer en de inrichting hun beslag kregen. Bovendien letten we op de verhouding en spanning tussen de relatief nieuwe en formele instituties en de oudere, informele instituties. Het begrip instituties is breed opgevat, het gaat niet alleen om formele organisaties, maar ook om ideeën en omgangsvormen.

Gesprekken
Harry Alers, (werkgroep Fair Trade, 15 oktober 2021)
Erik Gerbrands (wethouder gemeente Schiermonnikoog, 15 oktober 2021)
Christy Hagen (beleidsambtenaar gemeente Schiermonnikoog, 15 oktober 2021)
Janneke van der Velde (werkgroep Fair Trade, 14 oktober 2021)
Jaap Schadenberg (directeur basisschool Yn de Mande, 14 oktober 2021)
Nynke Broekstra (Schiermonnikoger Ondernemers Verbond, 14 oktober 2021)
Frits Roelsma (Historische Vereniging ‘t Heer en Feer, 15 oktober 2021)
Martin Hagen (Vereniging Boerenbelang Schiermonnikoog, 14 oktober 2021)
Jan Willem Zwart (Natuurmonumenten, 21 oktober 2021)
Jan Pieter Dijkstra (Natuur en Vogelwacht; 15 oktober 2021)

Lijst van gebruikte bronnen
De veerboot "Brakzand" is onderweg van of naar Schiermonnikoog, Tresoar, fotonummer AE26, Van Leer’s fotodrukindustrie BV.

Delpher, via www.delpher.nl

Dirk van der Meulen, “Minder gans, meer grutto,” *Leeuwarder Courant*, 17 mei 2022, geraadpleegd via NexisUni.
Ed van Tellingen, “Nationale parken tussen wal en schip,” *Leeuwarder Courant,* 9 juli 2016.

ETIF, DETI, ETIG, *Statistisch zakboekje des Noorden des Lands* (Bolsward: Osinga B.V, 1976).

Economisch Technologisch Instituut voor Friesland, *Een beknopt sociaal-economisch overzicht van Friesland.* 12-15, 313. Tresoar, Leeuwarden.

Economisch Technologisch Instituut voor Friesland, *Een onderzoek naar de betekenis van het vreemdelingenverkeer op Schiermonnikoog, in verband met de aanleg van een militair oefenterrein.* 12-15, 301. Tresoar, Leeuwarden.

“Fietsroutes,” VVV Schiermonnikoog, laatst geraadpleegd op 3 juni 2022, https://www.vvvschiermonnikoog.nl/zien-en-doen/fietsen/fietsroutes.

“Het mooiste Nationaal Park van Nederland,” *Nationaal Park Schiermonnikoog*, geraadpleegd via https://www.np-schiermonnikoog.nl/.

Het weggeslagen badhotel op Schiermonnikoog ca. 1925, Tresoar, fotonummer 19149, Familie- en bedrijfsarchief Hepkema.

HisGIS, *Fryske Akademy*, 1832.

Historie,“It Aude Kolonyhûs,” laatst geraadpleegd op 6 juni, 2022, https://itaudekolonyhus.nl/.

“Historie,” Hotel van der Werff, laatst geraadpleegd op 3 juni 2022, https://hotelvanderwerff.nl/.

Irene van der Linde, “We willen hand in hand met de natuurboeren”, *Groene Amsterdammer*, 13 oktober 2021 via https://www.groene.nl/artikel/we-willen-hand-in-hand-met-de-natuur-boeren.

Kaart van de Waddenzee rondom Schiermonnikoog met de vaarweg van Zoutkamp langs dit eiland naar de Noordzee, 1600-1650, Groninger Archieven, identificatienummer NL-GnGRA_817_1071.

“Kaart van Schiermonnikoog in de atlas van Eekhoff,” *Tresoar*, 1854.

Kaartje van Schiermonnikoog en de zeegaten tussen het eiland, de Friese kust en Ameland, met de ondiepten daarop aangegeven, Tresoar, kaartnummer 000758, familiearchief Van Beijma thoe Kingma.

Koos Dijksterhuis, “Verkiezing nekslag voor natuur,” *Trouw*, 22 maart 2016.

Luchtfoto 2018, Provincie Fryslân.

“Mag mijn auto mee naar Schiermonnikoog?” *Fijn op vakantie*, laatst geraadpleegd op 3 juni 2022, https://www.fijnopvakantie.nl/blog/mag-mijn-auto-mee-naar-schiermonnikoog.

N. Sterk, “Schiermonnikoog wordt eerste Nationaal Park nieuwe stijl,” *Reformatisch Dagblad*, 3 maart 1989, geradpleegd via https://www.digibron.nl/viewer/collectie/Digibron/id/tag:RD.nl,19890303:newsml_292a6431c6fc7c6228a3746548efc54f.

Nationaal Archief, toegangsnummer 2.11.50, Inventaris van het archief van Staatsbosbeheer 1899-1950, inventarisnummer 297, stukken betreffende het op verzoek van de minister van Waterstaat uitbrengen van een rapport over de vraag of en zo ja, welk belang het Staatsbosbedrijf kan hebben bij de aankoop van het eiland Schiermonnikoog, 1921-1923.

Provinciale Planologische Dienst Friesland, *Een streekplan voor de Waddeneilanden,* augustus 1949. 12-03, 156. Tresoar, Leeuwarden.

Redactie, "Nationaal Park Schiermonnikoog weer dichterbij," *Leeuwarder Courant,* 27 mei 1983, geraadpleegd via delpher.nl.

Redactie, “Den Haag vreest onrust onder boeren over parkplannen,” *Leeuwarder Courant,* 7 februari 1975, geraadpleegd via delpher.nl.

Redactie, “Lid Waddenadviesraad: bij presentatie plan Nationaal Park Schier zijn blunders begaan,” *Leeuwarder Courant,* 17 november 1982, geraadpleegd via delpher.nl.

Redactie, “Regeling aanwijzing nationale parken,” *Staatscourant*, 15 augustus 2007.

Redactie, “Schiermonnikoog en Friesland ‘nationaal park’,” *Leeuwarder Courant*, 26 mei 1981, geraadpleegd via delpher.nl.

Redactie, “Toch autoverbod op Schiermonnikoog,” *Leidsch Dagblad,* 24 januari 1981, geraadpleegd via https://leiden.courant.nu/issue/LD/1981-01-24/edition/0/page/1.

Redactie, “Twintig natuurgebieden worden ‘nationaal park’: Dit zijn ze,” *Trouw*, 7 februari 1975, geraadpleegd via delpher.nl.

Redactie, “Uitgangspunt Commissie Kleisterlee: Nationaal Park mag sociaal-economische situatie niet schaden,” *Leeuwarder Courant*, 7 januari 1983, geraadpleegd via delpher.nl.

Redactie, “Uitspraak Hoge Raad ‘een ramp voor eiland’. Verbod op autorijden voor Schiermonnikoog onwettig,” *Trouw,* 30 december 1980, geraadpleegd via leiden.courant.nu.

“Schiermonnikoog autovrij,” *Boot Schiermonnikoog*, laats geraadpleegd op 3 juni 2022, https://www.bootschiermonnikoog.nl/boot-schiermonnikoog/schiermonnikoog-autovrij/.

Schiermonnikoog met het geulensysteem van Friesche Gat en Scholbalg. Anoniem en ongedateerd, omstreeks 1700. Collectie Fries Museum, PTA588-001.

Schiermonnikoog: In het bad, Groninger Archieven, identificatienummer NL-GnGRA_1986_8374.

Schiermonnikoog: Landing, Groninger Archieven, identificatienummer NL-GnGRA_1986_8171, Fa. R. Zeilinga.

“Schiermonnikoog trekt nieuw soort toerist,” *RTV Noord*, 12 augustus 2020, geraadpleegd via https://www.rtvnoord.nl/nieuws/731418/schiermonnikoog-trekt-nieuw-soort-toerist.

Statistische Zakboeken des Noorden des Land, 1960-1971. Economisch Technologisch Instituut voor Friesland. *Werkgelegenheid in Friesland 1960-1971.* Leeuwarden: 1984.

Statistische Zakboeken des Noorden des Land, 1978-1983. Economisch Technologisch Instituut voor Friesland. *Werkgelegenheid in Friesland 1978-1983.* Leeuwarden: 1984.

“Strand Schiermonnikoog,” Mooi Friesland, laatst geraadpleegd op 3 juni 2022, https://mooifriesland.nl/strand-schiermonnikoog/.

“Toegankelijkheid Natuurgebied,” Nationaal Park Schiermonnikoog, laatst geraadpleegd op 3 juni 2022, https://www.np-schiermonnikoog.nl/doen/voor-de-jeugd.htm.

“Toerisme,” VVV Schiermonnikoog, laatst geraadpleegd op 6 juni 2022, https://www.vvvschiermonnikoog.nl/schiermonnikoog/toerisme.

“Top tien van gemeenten met toeristische vestigingen,” *CBS,* laatst gewijzigd op 7 maart, 2022, https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2014/10/waddeneilanden-meest-toeristische-gemeenten.

Tresoar, toegangsnummer 12-01, Provinciale en Gedeputeerde Staten van Friesland 1919-1961, inventarisnummer 1508, Stukken betreffende de eigendomsovergang, de regeling van de status, de beheers- of gebiedsindeling en de Commissie van Beheer van Schiermonnikoog, 1936-1967.

Tresoar, toegangsnummer 54-01 Staatsbosbeheer Friesland, inventarisnummer 202 Beheers- en Inrichtingsplan Nationaal Park in oprichting Schiermonnikoog, 1986.

“Uitkijkpunt De Driesprong, Nationaal Park Veluwezoom,” *Natuurmonumenten,* geraadpleegd via https://www.natuurmonumenten.nl/natuurgebieden/nationaal-park-veluwezoom/tips/uitkijkpunt-de-driesprong-nationaal-park-veluwezoom.

Walvisvaarder "Willem Barendsz" voor het vertrek, Jac de Nijs, Nationaal Archief, bestanddeelnummer 904-2315, fotocollectie Anefo.

Wagenborg passagiersdiensten. *Vervoerplan 2018*. Wagenborg passagiersdiensten BV: 2017.

Wagenborg passagiersdiensten. *Vervoerplan 2022.* Wagenborg passagiersdiensten BV: 2021.

W.E.H. Lecky, "Schiermonnikoog," *Algemeen Handelsblad*, 8 augustus 1894, geraadpleegd via delpher.nl.

"Winnaars mooiste natuurgebied van Nederland," *IVN Natuureducatie*, 1 november 2016.

Woningen aan de Paaslandweg te Schiermonnikoog, Tresoar, fotonummer 24722, Weenink en Snel 's Gravenhage.

Lijst van gebruikte literatuur

Bank, Jan en Bosscher, Doeko. *Omringd door water: De geschiedenis van de 25 Nederlandse eilanden.* Amsterdam: Promotheus, 2021.

Beek, Marlies ter. *Overkonters, seumerfeugels en fraimd schyt: De historische ontwikkeling van het toerisme op de Nederlandse Waddeneilanden in relatie tot de identiteit van het gebied, 1850 – 1990.* Masterscriptie. Rijksuniversiteit Groningen: Groningen, 2012.

Bleuten, W. Een geomorfologische studie van het eiland Schiermonnikoog. Doctoraal scriptie Rijksuniversiteit, Utrecht, 1971.

Dienst Landelijk Gebied en Staatsbosbeheer (in opdracht van het Ministerie van Economische Zaken). *Natura 2000- beheerplan Schiermonnikoog.* Friesland: 2016.

Dissel, A.M.C. van en Oosterling J.E., "Aan boord van de 'Willem Barentsz': Enkele sociale aspecten van de Nederlandse walvisvaart 1946-1964." *Tijdschrift voor zeegeschiedenis* 5, nr. 2 (1986): 146-160.

Faber, Chiel. *Vanaf Schiermonnikoog naar de Antarctische Oceaan: Een sociaaleconomische analyse van de betrokkenheid van Schiermonnikoog bij de Nederlandse walvisvaart in de periode 1946-1964*. Masterscriptie. Rijksuniversiteit Groningen: Groningen 2013.

Feenstra, Hidde en Schroor, Meindert. "Schiermonnikoog historisch op de kaart gezet." *Caert-thresoor: Tijdschrift voor de historisch kartografie in Nederland* 39, nr. 4, 2020.

Gemeente Schiermonnikoog. *Rapportage: Ruimtelijk vraagstuk verkeerssituatie dorp.* Gemeente Schiermonnikoog: 15 december 2020.

Gissibl, Bernhard, Höhler, Sabine en Kupper, Patrick. *Civilizing nature: National parks in global historical perspective.* New York: Berghahn Books, 2012.

Holwerda, Jan, Maris, Arend J. en Ruddijs, Frans. *Boeren op Schiermonnikoog door de eeuwen heen*. Schiermonnikoog: Cultuurhistorische vereniging 't Heer en Feer, 2005.

Jansen, S. R. J., van Hooff, W. C. M., & Smeets, P. J. A. M. Processen en structuren in het agrarische landschap van Terschelling en Schiermonnikoog (No. 405). Rijksinstituut voor onderzoek in de Bos-en Landschapsbouw" De Dorschkamp", 1985.

Jansma, Harmen en Kooi, Dick. Film de Walvisvaart 1957-1958. Cultuurhistorische vereniging 't Heer en Feer, https://theerenfeer.nl/film-de-walvisvaart-1957-1958.

Lévi-Strauss, Claude. *Het trieste der tropen*. Atlas: Amsterdam/Antwerpen, 2004.

Luhmann, Niklas. *Soziale Systeme: Grundriß einer algemeinen Theorie.* Frankfurt: Suhrkamp, 1984.

Maris, Arend J. “Opkomst en groei noordzeebad Schiermonnikoog voor 1945.” In *Een eeuw toerisme: Van badgast tot recreant*. Cultuurhistorische vereniging ‘t Heer en Feer: Schiermonnikoog, 1999.

Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. *Nationale Parken in Nederland*. Den Haag: IFZ Bedrijfsuitgeverij, 2005.

Reitsma, Durk Th. *100 jaar VVV Schiermonnikoog 1899-1999: Van bedstede tot appartement.* VVV Schiermonnikoog: Schiermonnikoog, 1999.

Rietman, Lisanne. *Schiermonnikoog: Onzichtbaar verleden. Een interdisciplinair onderzoek naar het historisch grondgebruik en landschapsbeheer in Nationaal Park Schiermonnikoog*. Masterscriptie. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2020.

Samenwerkingsverband Nationale Parken. *Ontstaansgeschiedenis, feiten en ontwikkelingen Nederlandse Nationale Parken 1975-2006.* Den Haag: IFZ Bedrijfsuitgeverij, 2007.

Schurink, H.F. *Landbouw op de Waddeneilanden: Verschillen en de invloed van het isolement*. Dissertatie. Wageningen: Landbouwhogeschool, 1976.

Schwartz, S.H. “Are there universal asects in the content and structure of values?” *Journal of Social Issues* 50 (1994): 19-45.

Schuyt, C.J.M. en Taverne, Ed. *1950. Welvaart in zwart-wit*. Den Haag: Sdu uitgevers, 2000.

Sijtsma, Frans en Werner, Gelijn. *Recreatie en toerisme in het Waddengebied: toekomstige ontwikkelingsmogelijkheden en hun effecten op economie, duurzaamheid en identiteit.* Analyserapport. Raad voor de Wadden. 17 december 2008.

Sheail, John. *Nature’s spectacle: The world’s first national parks and protected areas*. Londen: Earthscan, 2010.

Stichting Quadrant Schiermonnikoog (SQS). *Verborgen schatten van Schiermonnikoog.* Stichting Quadrant Schiermonnikoog: Schiermonnikoog, 2010.

University of Groningen, Center for ecological and evolutionary studies. *Salt marshes Schiermonnikoog*: *Field guide*. Groningen: 19xx.

Olwig, Kenneth. *Nature’s ideological landscape*. Londen: George Allen & Unwin, 1984.

Olwig, Kenneth. “This is not a landscape: circulating reference and land shaping.” In *European rural landscapes: persistence and change in a globalising environment*, onder redactie van H. Palang et al. Dordrecht: Kluwer, 2004.

Overlegorgaan Nationaal Park Schiermonnikoog. *Beheer- en Inrichtingsplan ‘plus’ Nationaal Park Schiermonnikoog 2011-2022.*

Pleijte, Marcel en During, Roel. “Nationale parken in transitie: Governance-implicaties van een veranderend beleidskader.” *WOt-paper* 47, december 2016.

Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Economische Zaken (XIII) en het Diergezondheidsfonds (F) voor het jaar 2015; Amendement; Amendement van de leden Jacobi en Van Veldhoven ter vervanging van nr. 56 dat beoogt middelen vrij te maken voor het opzetten en implementeren van een nieuwe standaard voor nationale parken. 26 november 2014.

Vereeniging tot behoud van natuurmonumenten in Nederland (Amsterdam: Vereeniging tot behoud van natuurmonumenten in Nederland, 1914.

Vries, Wilma de, Vries, Inge de en Wiegersma, Sanne. *Het geluid van jongvolwassenen van de Friese waddeneilanden. Een onderzoek naar sterktes, zwaktes, kansen en bedreigingen van het wonen op de Friese Waddeneilanden.* Leeuwarden: Partoer, 2014.

Waddenacademie. *Waddenbalans 2019.* Waddenacademie: 2020.

Westerhuis, Gerard. Hoe weidevogels zich staande houden in de Greidhoeke (of niet)
Een analyse van de landschapsveranderingen vanuit weidevogelperspectief (1950-2021)). Masterscriptie Rijksuniversiteit Groningen, 2022.

Windt, Henny van der. *En dan: wat is natuur nog in dit land? Natuurbescherming in Nederland 1880-1990.* Amsterdam: Boom, 1995.

Windt, Henny van der. "Parks without wilderness, wilderness without parks? Assigning national park status to Dutch manmade landscapes and colonial game reserves." In *Civilizing nature: National parks in global historical perspective*. New York: Berghahn Books, 2012.

Ziel, Tjirk van der, Buunk, Willem en Weide, Marloes van der. *Van geborgenheid tot ongetemdheid. De moraal van het streekverhaal en de waarden achter opvattingen over natuur*. Zwolle: Windesheimreeks Kennis en Onderzoek, 2017.